

Između Scile i Haribde: političko djelovanje Stranke prava (frankovaca) početkom Prvoga svjetskog rata (od srpnja 1914. do konca 1915. godine)

Mislav GABELICA

Institut društvenih znanosti Ivo PILAR, Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 2. travnja 2014.)
UDK 329(497.5)SP"1914/1915"

Autor je na temelju niza izvornih dokumenata, memoarskih zapisa i stranačkog tiska pokušao rekonstruirati politiku koju je Stranka prava (frankovci) vodila tijekom prve godine Prvoga svjetskog rata. Pritom se usredotočio na odnos koji je Stranka prava imala prema odlučujućim čimbenicima u Monarhiji, ugarskoj vladi i velikoaustrijskom krugu, čije su državnopravne koncepcije ustroja Monarhije u to doba bile dijametralno suprotstavljene. Dok je ugarska strana polazila od postojećeg dualističkog ustroja i težila što labavijoj povezanosti između dvaju dijelova Monarhije, velikoaustrijski krug težio je ukidanju dualizma i stvaranju jedinstvene države. Unutar tih koncepcija frankovci su tražili način za ostvarenje svojeg nacionalno-političkog programa.

Ključne riječi: frankovci, ugarska vlada, velikoaustrijski krug, pravaški program.

Uvod

Početak Prvoga svjetskog rata, jačanjem uloge austrougarskog vojnog vrha u kreiranju politike Austro-Ugarske Monarhije, banska Hrvatska ponovo je postala poprište sukoba ugarskih vlasti i velikoaustrijskog kruga zbog modela preustroja Monarhije. Hrvatska historiografija navodi da su u tom sukobu ugarske vlasti težile očuvati dualističko uređenje Monarhije, zbog čega su i u banskoj Hrvatskoj, koja je bila sastavni dio ugarskog dijela Monarhije, tijekom rata pomogle očuvati osnovne ovlasti civilne uprave. Vojni krugovi težili su ukidanju dualističkog ustroja i stvaranju jedinstvene države, te su civilnu upravu u banskoj Hrvatskoj htjeli nadomjestiti vojnom upravom kako bi oslabili otpor ugarskih vlasti navedenim težnjama. Pritom su se vojni krugovi oslanjali na Stranku prava (frankovce), koja je podupirala njihove težnje, a ugarske vlasti na Hrvatsko-srpsku koaliciju, koja je još uoči rata postala poslušnom režimskom strankom i čije su istaknute članove ugarske vlasti tijekom rata štitile od progona vojnih

vlasti zbog političkih veza sa Srbijom.¹ Analizirajući politiku Stranke prava vođenju početkom rata pokušat ću odgovoriti na pitanje jesu li frankovci u tom razdoblju bili puki eksponenti velikoaustrijskog kruga ili su očekivali da će suradnjom s vojnim vlastima barem djelomično ostvariti svoj program ujedinjenja svih hrvatskih zemalja i stvaranja hrvatske nacionalne države u okviru Monarhije.

Atentat na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda

I.

U Sarajevu je 28. lipnja 1914. godine izvršen atentat na austrougarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda. Atentat su izvršili pripadnici revolucionarne omladinske organizacije iz Bosne i Hercegovine, *Mlade Bosne*, koju je golemim dijelom činila srpska mladež, a bila je povezana s jugoslavenskom nacionalističkom omladinom iz ostalih hrvatskih zemalja te s revolucionarnim srbijanskim organizacijama *Narodna odbrana* i *Ujedinjenje ili smrt* na zajedničkom programu stvaranja Velike Srbije ili jugoslavenske države pod dominacijom Srba.²

Austrougarska vlada odlučila je iskoristiti atentat za dugo priželjkivani vojni obračun sa Srbijom. Već 5. srpnja 1914. godine austrougarski veleposlanik u Berlinu dobio je jamstvo njemačkog cara da Austro-Ugarska može računati na punu potporu Njemačke odluči li napasti Srbiju.³ Dva dana potom, 7. srpnja

¹ O sukobu vojnih i civilnih vlasti u Hrvatskoj početkom rata vidi: Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske I.*, 2. izdanje, August Cesarec, Zagreb 1990., 332-333; O vezama Hrvatsko-srpske koalicije s hrvatskom i ugarskom vladom tijekom rata vidi: Ivan BULIĆ, »Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskog rata-značaj i posljedice«, *Godina 1918.*, ZR, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2010., 23-47; O vezama Stranke prava (frankovaca) s vojnim krugovima vidi: Srđan BUDISAVLJEVIĆ, *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca. Povodom četrdesetogodišnjice jugoslovenskog ujedinjenja*, JAZU, Zagreb 1958., 24-25 i Stjepan MATKOVIĆ, »Prilozi za politički životopis Ive Franka i evoluciju pravaštva«, *Časopis za suvremenu povijest*, 40/2008., br. 3., 1067-1086.

² O *Mladoj Bosni*, atentatu i ulozu Srbije u njemu, vidi: Vladimir DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, knjiga 1., Prosveta, Beograd 1978.; Robert William SETON-WATSON, *Sarajevo: studija o uzrocima svetskoga rata*, Nova Evropa, Zagreb 1926.; Leo PFEFFER, *Istraga o sarajevskom atentatu*, Nova Evropa, Zagreb 1938. Vojislav BOGIĆEVIĆ, *Stenogram Glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova*, Državni arhiv Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954. O jugoslavenskoj nacionalističkoj omladini u hrvatskim zemljama, vidi: Mirjana GROSS, »Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči prvog svjetskog rata«, *Historijski zbornik*, XXI-XXII/1968.—1969., Zagreb, 75-144; Srećko LIPOVČAN, *Mladi Ujević, politički angažman i rana proza (1909.—1919.)*, Književni krug, Split 2002.; Josip HORVAT, *Pobuna omladine 1911.—1914.*, SKD Prosvjeta i Gordogan, Zagreb 2006.

³ R. W. SETON-WATSON, *Sarajevo: studija o uzrocima svetskoga rata*, 123-128; Pierre RENOUVIN, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, Golden marketing i Tehnička knjiga, Zagreb 2008., 147. Autori koji promiču tezu o isključivoj odgovornosti Njemačke za svjetski rat ovaj događaj smatraju ključnim dokazom svoje teze. Po njima je Njemačka odgovorna jer je kao jači partner u Dvojnomoj savezu dala odriješene ruke Austro-Ugarskoj Monarhiji da krizu uzrokovanu atentatom riješi ratom. S njima se donekle slaže i sovjetski povjesničar V. M. Hvosťov, koji međutim napominje i da je britanska diplomacija gotovo punih mjesec dana od atentata do predaje ultimatumu Srbiji uvjeravala Njemačku kako će u mogućem europskom sukobu ostati neutralna, čime je, zapravo, davala odriješene ruke Njemačkoj da vodi takvu politiku. Vladimir PETROVIĆ POTEMKIN, *Historija diplomacije*, svezak drugi, Matica hrvatska, Zagreb 1951., 222-229. Po svršetku tog rata njemački povjesničari su se trudili dokazati da Njemačka ne bi ulazila u rat da je znala da Britanija neće ostati neutralna. Josip HORVAT, *Prvi svjetski rat, panorama zbivanja 1914.—1918.*, Stvamost, Zagreb 1967., 148.

1914. godine, u Beču je održana sjednica zajedničkog ministarskog vijeća Monarhije. Na sjednici su austrougarski vojni vrh i svi nazočni ministri, osim predsjednika ugarske vlade Istvana Tisze, smatrali da je Srbiji potrebno predati neprihvatljiv ultimatum te joj potom objaviti rat. Tisza je smatrao da međunarodne okolnosti nisu na strani Monarhije i da Srbiji treba postaviti teške uvjete za smirivanje krize, no ne toliko teške da ih ne bi mogla ispuniti. Idućih tjedan dana vlada austrijskog dijela Monarhije, zajednička vlada i austrougarski vojni vrh vršili su pritisak na predsjednika ugarske vlade da prihvati njihovu namjeru o slanju neprihvatljivog ultimatumu Srbiji, čije bi odbijanje bilo povod da se Srbiji objavi rat.⁴

Nakon što je dobio čvrsta jamstva da će Njemačka poduprijeti planove Austro-Ugarske Monarhije, predsjednik ugarske vlade ipak je 14. srpnja 1914. godine prihvatio ratnu opciju, te je zajedničko ministarsko vijeće, održano 19. srpnja 1914. godine, donijelo odluku o slanju neprihvatljivog ultimatumu Srbiji. Tisza je prihvaćanje takve odluke uvjetovao jamstvima da akcija protiv Srbije nije povezana s osvajačkim planovima Monarhije, odnosno da Monarhija s iznimkom korektura granice diktiranih vojnim razlozima ne želi anektirati ni komad Srbije.⁵ Taj je uvjet postavljen kao protuteža stajalištu austrougarskog vojnog vrha, koji je smatrao da Srbiju treba potpuno vojno uništiti, dio njenog teritorija podijeliti sa susjednim državama, a od ostatka stvoriti malu, poslušnu državu koju bi Monarhija mogla anektirati. Budući da je prevladalo uvjerenje kako bi austrijsko-srpski sukob trebao ostati lokaliziran te da bi radikalni ratni ciljevi austrougarskog vojnog vrha uzrokovali upletanje Rusije na strani Srbije, zajedničko ministarsko vijeće prihvatilo je taj Tiszin zahtjev. Na toj je sjednici usvojen i konačan tekst ultimatumu Srbiji.⁶ Četiri dana potom, 23. srpnja 1914. godine, austrougarsko ministarstvo vanjskih poslova predalo je srpskoj vladi ultimativnu notu i zatražilo njeno bezuvjetno prihvaćanje.⁷ Po isteku dvodnevnog roka za prihvaćanje note, austrougarska vlada proglasila je djelomičnu mobilizaciju, uvela iznimne mjere na čitavom državnom području i 28. srpnja 1914. godine Srbiji objavila rat.

II.

Nakon kratkotrajnog zatišja uzrokovanog izbijanjem rata, već prvih ratnih mjeseci nastavljen je sukob Mađara s velikoaustrijskim krugom oko državnopravnog

⁴ R. W. SETON-WATSON, *Sarajevo: studija o uzrocima svetskoga rata*, 132-138; Vladimir ŠULEK, *Diplomatska historija Centralnih sila*, svezak drugi, Zagreb 1938./1939., 199-200; Nikola PETROVIĆ, «Austro-ugarski kabinet i jugoslovensko pitanje», *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*, ZR, SANU, Beograd 1967., 730-733.

⁵ O razlozima Tiszinog protivljenja ratnoj opciji, vidi: Laszlo KONTLER, *Povijest Mađarske: tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb 2007., 323.

⁶ R. W. SETON-WATSON, *Sarajevo: studija o uzrocima svetskoga rata*, 138-144; N. PETROVIĆ, «Austro-ugarski kabinet i jugoslovensko pitanje», *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*, ZR, 733-734.

⁷ O sadržaju note i odgovoru srbijanske vlade na nju, vidi: R. W. SETON-WATSON, *Sarajevo: studija o uzrocima svetskoga rata*, 187-189; V. ŠULEK, *Diplomatska historija Centralnih sila*, svezak drugi, 203-212.

ustroja Monarhije,⁸ koji je s promjenjivim intenzitetom trajao od početka 20. stoljeća. Ovaj se sukob, kao i uvijek, posebno odrazio na prilike u banskoj Hrvatskoj, gdje su početkom rata hrvatske civilne vlasti, koje je podržavala ugarska vlada, došle u sukob s vojnim vlastima oko odlučujućeg utjecaja na hrvatsku politiku.⁹ U tom je sukobu velikoaustrijski krug do konca 1914. godine imao inicijativu, pa se u tom razdoblju mađarska politika bavila tek obranom dualizma, ističući u niz navrata kako je dotadašnji tijek rata dokaz da je jedino postojeće državnoopravno uređenje Monarhije jamstvo njene pobjede u ratu.¹⁰

Početkom 1915. godine vladar je, presuđujući u sukobu u banskoj Hrvatskoj u korist hrvatskih civilnih vlasti,¹¹ odbio podržati planove velikoaustrijskog kruga za ukidanjem dualizma i uspostavljanjem jedinstvene države. Od tada je mađarska politika preuzela inicijativu u borbi oko budućeg preustroja Monarhije.¹² Koncem veljače 1915. godine niz ugarskih županijskih skupština objavio je poslanice u kojima su istaknuti zahtjevi za potpunom samostalnošću Ugarske unutar Monarhije,¹³ a u ožujku iste godine obnovljeni su i mađarski zahtjevi za vlastitom vojskom.¹⁴

Usporedno sa sukobom s velikoaustrijskim krugom, koji se u banskoj Hrvatskoj odrazio kao sukob vojnih i civilnih vlasti, Mađari su početkom rata intenzivirali nastojanja za ukidanjem hrvatske državne autonomije radi stvaranja jedinstvene ugarske države. Riječ je uglavnom bilo o provokacijama ugarskih držav-

⁸ O sukobu između velikoaustrijskog kruga i ugarske vlade svjedoči, primjerice, reakcija austrijskih kršćanskih socijala na govor predsjednika ugarske vlade, grofa Tisze, koji je u prosincu 1914. godine, nakon austrougarskog osvajanja Beograda, u ugarskom Saboru održao govor u kojem je naveo da je »ovaj rat prvi veliki rat pod vladavinom dualizma«, u kojem je »dualizam sjajno izdržao kušnju opterećenja«. Bečki *Reichspost* je na to komentirao da su kušnju »opterećenja« u tom ratu izdržale ukupna Monarhija i »misaos zajedništva«, i to usprkos dualizmu, koji je prema mišljenju austrijskih kršćanskih socijala prije simbolizirao rastavu nego zajedništvo. »Rat i dualizam«, *Hrvatska* (Zagreb), 7. prosinca 1914.

⁹ I. BULIĆ, »Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvog svjetskog rata — značaj i posljedice«, 38.

¹⁰ »Važna izjava grofa Tisze«, *Novine* (Zagreb), 6. studenoga 1914.; »Novogodišnji govor grofa Tisze«, *Hrvatska*, 4. siječnja 1915.

¹¹ Neki autori kao ključni događaj, koji predstavlja poraz politike vojnih krugova u Hrvatskoj, spominju smjenu načelnika stožera XIII. vojnog zbora u Zagrebu Eugena Scheuera, koju je u ožujku 1915. godine kod kralja ishodio ugarski predsjednik vlade. I. BULIĆ, »Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvog svjetskog rata — značaj i posljedice«, 38. Ovaj događaj i Iso Kršnjavi u dnevničkim zapisima spominje kao konačnu pobjedu hrvatske i ugarske vlade nad vojnim vlastima. No, Kršnjavi je još ranije, na temelju Tiszinog govora održanog 31. siječnja 1915. godine, zaključio da je vladar u borbi vojnih vlasti s hrvatskom i ugarskom vladom presudio u korist potonjih. Iso KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, knjiga druga (priredio Ivan KRTALIĆ), Mladost, Zagreb 1986., 740-743.

¹² Josip Horvat pojavu sve jačih težnji Mađara da se naglasi posebnost Ugarske u Monarhiji dovodi u vezu s provalom ruske vojske na teritorij sjeverne Ugarske, koja se dogodila u listopadu 1914. godine. J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske I.*, 333.

¹³ »Rezolucije ugarskih županija za potpunu samostalnost Ugarske«, *Hrvatska*, 27. veljače 1915.

¹⁴ »Magjarski izgledi«, *Hrvatska*, 12. ožujka 1915.

nih dužnosnika, koji su u nizu službenih nastupa ili potpuno ignorirali hrvatsku državnu i nacionalnu posebnost unutar zemalja ugarske krune ili otvoreno najavljivali ukidanje hrvatske državne autonomije, u čemu nisu nailazili na otpor ni hrvatskih vlasti ni hrvatske delegacije u ugarskom Saboru, sastavljene iz redova Hrvatsko-srpske koalicije.¹⁵ Ovakve su provokacije ugarskih državnih vlasti uzrokovale veliko nezadovoljstvo među Hrvatima u banskoj Hrvatskoj, ali i među hrvatskim vojnicima na ratištu.¹⁶

Preuzimanjem inicijative u sukobu s velikoaustrijskim krugom oko budućeg preustroja Monarhije, ugarske državne vlasti nakratko su promijenile retoriku prema Hrvatima. U govoru održanom 31. siječnja 1915. godine na svečanosti austrougarskog Crvenog križa u Budimpešti grof Tisza istaknuo je ratnu hrabrost Hrvata i spomenuo ih kao posebnu naciju, ali ih i opomenuo da ne traže budućnost izvan Ugarske.¹⁷ Premda je stajalište hrvatskih vlasti, koje su kao najvažniji dio Tiszinog govora isticale njegovo upozorenje Hrvatima da se odreknu protudualističke politike, upućivalo da se ništa bitno novoga neće dogoditi u politici Ugarske prema Hrvatskoj,¹⁸ Tiszin je govor primljen s oduševljenjem u većem dijelu hrvatske javnosti, koja se nadala da je ugarska vlada njime najavila ubuduće voditi politiku koja će voditi računa o hrvatskim nacionalnim težnjama.¹⁹

¹⁵ Tako je ugarski državni dužnosnik Lajos Thallosy u listopadu 1914. godine uputio otvoreno pismo hrvatskom banu Ivanu Skerleczu u kojem je najavio tješnju povezanost Hrvatske i Ugarske. I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 736 i 738. Koncem studenoga iste godine, u govoru u ugarskom Saboru, u kojem je sudjelovala i hrvatska delegacija, predsjednik ugarske vlade grof Tisza prešao je preko postojanja hrvatske nacije, ubrojivši je u »ugarski narod bez razlika rase i narodnosti«. »Peštanski sabor, Hrvat (Zagreb)«, 26. studenoga 1914.

¹⁶ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 738. Prema frankovcu Mili Budaku, koji se kao časnik austrougarske vojske koncem 1914. godine našao u srbijanskom zarobljeničkom logoru u Nišu, prijavljivanje dijela zarobljenih hrvatskih časnika u srbijansku vojsku velikim je dijelom bilo uzrokovano šovinizmom zarobljenih mađarskih časnika. Bogumil HRABAK, »Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji 1914.—1915. godine i prilikom povlačenja kroz Albaniju«, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 2/1964., 175.

¹⁷ »Grof Tisza o Hrvatima i narodima monarkije«, *Hrvatska*, 2. veljače 1915. Tiszin govor izazvao je veliko nezadovoljstvo jugoslavenske emigracije u Italiji, koja je strahovala da bi Tiszina pohvala ratnoj hrabrosti Hrvata mogla među Hrvatima učvrstiti pozitivan odnos prema Mađarima i Monarhiji. Zbog toga je jugoslavenska emigracija sastavila prosvjedno pismo, objavljeno u talijanskom tisku, u kojem je Tiszin govor označen kao »himbeno podvala« i »krvava uvreda« za Hrvate, čiji su ratni ciljevi na pravi način zastupani samo po ruskoj, srbijanskoj i crnogorskoj vojsci. Hinko HINKOVIĆ, *Iz velikog doba: moj rad i moja doživljaji za vrijeme svjetskoga rata*, Zagreb 1927., 268-269.

¹⁸ »Barun Skerlecz o Tiszinom govoru«, *Hrvatska*, 10. veljače 1915.; »Hrvatsko pitanje«, *Novine* (Zagreb), 11. veljače 1915.

¹⁹ »Izjave o govoru grofa Tisze«, *Hrvatska*, 11. veljače 1915.; »Izjave hrvatskih političara o govoru grofa Tisze«, *Hrvatska*, 16. veljače 1915.; Stjepan RADIĆ, »Jugoslavenski fanatik«, *Hrvatska*, 17. veljače 1915. U povodu Tiszinog govora sazivane su i izvanredne sjednice hrvatskih županijskih skupština na kojima su se donosile izjave zahvalnosti grofu Tiszi na spominjanju hrvatskog junaštva, uz isticanje nade da će se »uvažanjem uzakonjenih prava ovih kraljevina, učvrstiti u ovim ozbiljnim danima očeličeno prijateljstvo između hrvatskog i mađarskog naroda. HDA, PrZV, kutija 844., dok. 1361./1915.

Odnos Stranke prava prema odlučujućim čimbenicima u Monarhiji prvih ratnih mjeseci

I.

Za razliku od stranaka jugoslavenske orijentacije, koje su se trudile skinuti odgovornost za atentat sa Srbije, sumnjičeći za nj Mađare, anarhiste, slobodne zidare ili dvorske krugove protivne Franji Ferdinandu,²⁰ frankovci nisu dvojili da je atentat plod velikosrpske propagande vođene iz Beograda²¹ te su uzrok atentatu nalazili u srpskom otporu navodnoj prijestolonasljednikovoj sklonosti hrvatskim težnjama za ujedinjenjem i državnošću unutar Monarhije.²² Frankovci su atentat na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda doživjeli kao dokaz svojih tvrdnji da je srpstvo u hrvatskim pokrajinama identično velikosrpskom programu te su pisali da je samo postojanje srpske nacionalne ideje u hrvatskim zemljama dio velikosrpske propagande, koja ide za rušenjem Monarhije i zatiranjem hrvatskog političkog i nacionalnog individualiteta.²³ Oni krivnju za atentat nisu pripisivali »šačici zavedenih« Srba, nego srpskoj nacionalnoj ideji, koju je prihvatilo gotovo sve pravoslavno stanovništvo u hrvatskim zemljama, a koja je od njih, upućenošću na Beograd kao središte te ideje, stvorila »čitave legije urotnika, koje zlobno rade o glavi monarkije«.²⁴

Nakon atentata frankovci su od odlučujućih čimbenika u Monarhiji zatražili prihvaćanje one politike u hrvatskim zemljama koja bi stala na put velikosrpskoj propagandi.²⁵ Budući da je takva politika podrazumijevala raspuštanje hrvatskog

²⁰ Vaso BOGDANOV, »Starčevićeva stranka prava prema oslobođenju i ujedinjenju južnoslavenskih naroda u toku prvog svjetskog rata«, JAZU, Zagreb 1966., 45-54.

²¹ »Beograd radi!« *Hrvatska*, 29. lipnja 1914.; »Sarajevski atentat i Hrvati«, *Hrvatska*, 30. lipnja 1914.

²² »Zašto ubojstvo?« *Hrvatska*, 29. lipnja 1914.; »Jesu li Srbi odgovorni za umorstvo prijestolonasljednika«, *Hrvatska*, 7. srpnja 1914.

²³ »Odnarodivanje Hrvata«, *Hrvatska*, 2. srpnja 1914.; »Sa imenom 'Srbin' nerazdruživo spojena destruktivna velikosrpska misao. U hrvatskim zemljama ne smije biti govora o Srbima«, *Hrvatska*, 25. srpnja 1914.

²⁴ »Kraljevo ručno pismo na narode«, *Hrvatska*, 7. srpnja 1914.

²⁵ »Sarajevski atentat i Hrvati«, *Hrvatska*, 30. lipnja 1914.; »Obzor i položaj u Hrvatskoj«, *Hrvatska*, 3. srpnja 1914. Pod obračunom s velikosrpskom propagandom u hrvatskim zemljama frankovci su razumijevali obračun sa srpskim nacionalnim identitetom i jugoslavenskom ideologijom u hrvatskim zemljama. Kao mjere za ostvarenje tih ciljeva predlagali su među ostalim kroatiziranje hrvatskog školskog sustava, ukidanje »grčko-istočnih« konfesionalnih škola, zabranu upotrebe ćirilice u hrvatskom javnom životu, zabranu davanja srpskog obilježja »grčko-istočnoj« Crkvi i vjeri u hrvatskim zemljama i ustroj Hrvatske »grčko-istočne« Crkve, zabranu isticanja srbijanske državne zastave u hrvatskim zemljama, zabranu postojanja svih posebno srpskih kulturnih, gospodarskih, športskih i humanitarnih organizacija u hrvatskim zemljama te preimenovanje Jugoslavenske u Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti. »Dvanaest sati je udarilo«, *Hrvatska*, 1. srpnja 1914.; »Jugoslavenska akademija — Hrvatska akademija«, *Hrvatska*, 3. listopada 1914.; »Djelomično ukinuće ćirilice u pučkim školama«, *Hrvatska*, 5. listopada 1914.; »Pohrvatimo pučku školu«, *Hrvatska*, 22. listopada 1914.; »O upotrebljavanju ćirilice po strankama«, *Hrvatska*, 5. studenoga 1914.; »Da li ćirilica ili latinica?«, *Hrvatska*, 5. studenoga 1914.; »Još o nazivu grčko-iztočne vjere, crkve i groblja«, *Hrvatska*, 14. studenoga 1914.; »O nazivima grčko-iztočnih crkvenih i školskih oblasti i organizacija te njihovih predstavnika«, *Hrvatska*, 19. studenoga 1914.; »Srbstvo u monarhiji«, *Hrvatska*, 11. prosinca 1914.; »Narodna Odbrana u Hrvatskoj«, *Hrvatska*, 12. prosinca 1914.

Sabora, u kojem je većinu imala Hrvatsko-srpska koalicija i raspisivanje novih izbora, na kojima bi frankovci na krilima protusrpske euforije osvojili saborsku većinu,²⁶ navedeni zahtjev frankovaca prvenstveno je bio postavljen ugarskoj vladi, koja je jedina od odlučujućih čimbenika mogla utjecati na raspuštanje starog i izbor novog zastupstva.

Uz članke kojima su nastojali diskreditirati Koaliciju, dovodeći je u vezu sa srbijanskom vladom i organizacijom *Narodna odbrana*, koje su prema njihovom sudu stajale iza velikosrpske propagande i atentata,²⁷ frankovci su po atentatu stali na čelo protusrpskih demonstracija, koje su se tijekom srpnja 1914. godine održavale u nizu hrvatskih mjesta i gradova,²⁸ povelili su opstrukciju rada hrvatskog Sabora²⁹ te 7. srpnja 1914. godine sklopili sporazum s Hrvatskom pučkom seljačkom strankom³⁰ koji se, između ostalog, ticao zajedničkog nastupa na očekivanim izborima.³¹ Vjeru u uspjeh na saborskim izborima davao im je niz pobjeda na izborima za županijske skupštine te gradska i općinska zastupstva, koji su se održavali u prvoj polovici srpnja 1914. godine.³² Međutim, težnji Stranke prava da dođe na vlast pobjedom na izborima usprotivila se ugarska vlada, koja nije odustajala od politike ukidanja hrvatske državne autonomije i stvaranja jedinstvene ugarske države, za što joj je bila potrebna poslušna saborska većina u Hrvatskoj.

II.

Uviđajući opasnost za svoj politički položaj, Koalicija je ubrzo po atentatu na Franju Ferdinanda poslala u Peštu nekolicinu srpskih političara koji su imali zadatak zadržati naklonost ugarske vlade prema Koaliciji. Obrativši se ugarskom

²⁶ Tvrdnju da frankovci žele izazvati raspust hrvatskog Sabora i raspisivanje novih izbora, na kojima bi osvojili većinu, iznio je unionistički list *Die Drau* početkom srpnja 1914. godine. Prema predviđanju tog lista, izbori su trebali biti raspisani u kolovozu iste godine. »Frankovci hoće raspust sabora«, *Hrvat* (Zagreb), 4. srpnja 1914.

²⁷ »Umorstvo predviđeno u srbskom revolucionarnom statutu«, *Hrvatska*, 29. lipnja 1914.; »Srbske revolucionarne organizacije« *Hrvatska*, 30. lipnja 1914.; »Srbska propaganda«, *Hrvatska*, 4. srpnja 1914.; »Milan Pribičević u sporazumu sa kraljem Petrom i kao eksponent srbske zvaničnosti organizira revoluciju«, *Hrvatska*, 6. srpnja 1914.; »Vampiri ustava«, *Hrvatska*, 7. srpnja 1914.

²⁸ O reakcijama Hrvata i Srba u Hrvatskoj na atentat i protusrpskim demonstracijama vidi: Željko KARAU-LA, »Sarajevski atentat — reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 43/2011., Zagreb, 255-292.

²⁹ Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Globus, Zagreb 1989., 71-82.

³⁰ »Iz saborskih klubova stranke prava i seljačke stranke«, *Hrvatska*, 8. srpnja 1914.; HDA, Predsjedništvo zemaljske vlade (PrZV), kutija 845., dok. 4054./1914.

³¹ U izvještaju lokalnih organa vlasti o javnim skupštinama Hrvatske pučke seljačke stranke, koje su se održavale sredinom srpnja 1914. godine u Bjelovarsko-križevačkoj županiji, navedeno je da Stranka prava i Hrvatska pučka seljačka stranka pripremaju velik narodni pokret, računajući na skorajšnje izbore. HDA, PrZV, kutija 845., dok. 4320./1914.

³² »Pravaška (frankovačka) pobjeda u Otočcu«, *Hrvatska*, 2. srpnja 1914.; »Brzjaviti«, *Hrvatska*, 4. srpnja 1914.; »Pravaška pobjeda u Gospiću«, *Hrvatska*, 8. srpnja 1914.; »Pravaške pobjede« i »Županijski izbor u Brodu«, *Hrvatska*, 10. srpnja 1914.

Saboru, zastupnik Koalicije Josip Rajačić nije smatrao potrebnim istaknuti u povodu atentata lojalnost svoje stranke, koju je većina javnosti povezivala s atentatom, prema dinastiji ili Monarhiji, nego je istaknuo »nepokolebljivo uztrajanje hrvatsko-srpske koalicije na temeljnom zakonu od 1868. o državnoj zajednici Hrvatske i Ugarske«. U istoj prigodi Dušan Popović se pred mađarskom javnošću trudio rehabilitirati vođu srpskog dijela Koalicije, Svetozara Pribičevića, čijeg se brata Milana, časnika srbijanske vojske i jednog od čelnih ljudi organizacije *Narodna odbrana*, povezivalo s organizacijom atentata na Franju Ferdinanda. U razgovoru za mađarski tisak, Dušan Popović je kao bitnu karakteristiku Svetozara Pribičevića istaknuo nepokolebljivu odanost Hrvatsko-ugarskoj nagodbi.³³ Sam Svetozar Pribičević je u razgovoru za mađarski tisak, odgovarajući na tvrdnje frankovaca da je Koalicija ekspozitura velikosrpske propagande u banskoj Hrvatskoj, frankovce okarakterizirao kao ekspozituru velikoaustrijskog kruga, kako bi Koaliciju predstavio kao jedinu braniteljicu nagodbeno-dualističkog sustava u Hrvatskoj.³⁴

Nakon tih izraza lojalnosti nagodbenom sustavu, ugarski predsjednik vlade javno je izrazio podršku Koaliciji. Na sjednici ugarskog Sabora održanoj 8. srpnja 1914. godine izjavio je da sarajevski atentat drži zločinom nekolicine zavedenih ljudi i da je uvjeren u lojalnost Srba u Monarhiji. O frankovačkoj protusrpskoj akciji i njihovim napadima na Koaliciju, Tisza je rekao: »Među Hrvatima postoji jedna frakcija, koja neprestano naglašava svoj hrvatski patriotizam, te stavlja u sumnju patriotizam Srba, pa bi ta frakcija i sada htjela živiti od toga, da stvori razliku između vjernih Hrvata i navodno nevjernih Srba. Ali baš ta skupina se sastoji od radikalnih protivnika priključka na državu sv. Stjepana, a u toj su skupini zastupani borioci za one jugoslavenske sanje, koje su naperene protiv dualističkej strukturi monarkije. Onaj dio javnosti, na kojega utječu ovi vrlo sumnjivi izrazi lojalnosti, pada žrtvom sudbonosnoj varci. Vidimo, da se hrvat-

³³ U razgovoru za mađarski tisak, Dušan Popović je istaknuo Pribičevićevu vjernost nagodbenoj politici: »Svetozar Pribičević se od mnogo godina u Hrvatskoj pokazao realnim unionističkim političarom te već dugo mora trpiti od toga, što mu je brat srpski časnik, ali ipak nisu mogli proti njemu naći niti jednog momenta, koji ne bi bio dopušten sa gledišta realnog unionističkog političara. Usprkos strastvenoj borbi s ugarskom i hrvatskom vladom bio je Svetozar Pribičević prvi, koji je iza kako je odstranjeno pitanje pragmatike, nastavio pregovore sa svojim hrvatskim kolegama Lorkovićem, Badajem i Mažuranićem, sa svrhom da se opet uspostave normalne političke prilike. Osim toga poznam odviše dobro Pribičevićev temperament i značaj, da bi za njega uzroci oportuniteta bili dovoljni, da on u spoznaji svoje vlastite odgovornosti ne bi povukao ispravne konzekvencije. Nas sa pravog puta neće otkloniti sarajevske senzacije, a još manje atentat sam, da ne bismo išli za politikom napredka na temelju nagodbe s Ugarskom. Svetozar Pribičević će i nadalje posvetiti svoje sile toj politici.« »Stupovi magjaronstva«, *Hrvat* (Zagreb), 3. srpnja 1914.

³⁴ »Mi vodimo samostalnu politiku i baš u najnovije vrijeme moramo da ulažemo sav svoj popularitet, da državopravne veze Hrvatske s Ugarskom sačuvamo i obranimo od napada je oporbe. Nepojmljivo je u takvoj situaciji kako se uobče može sumnjati u našu lojalnost i političku korektnost i makar uslovno poklanjati vjeru elementima kršćansko socijalne stranke prava protiv kojih mi danas branimo nagodbu i koji bi željeli da u monarhiji pobijedi struja, koja hoće da uvede centralizam poništenjem svih državopravnih individualiteta.« »Interview Svetozara Pribičevića«, *Hrvatski pokret* (Zagreb), 4. srpnja 1914.

sko-srbska koalicija hvala Bogu sve više i više sljubljuje sa starounionističkim elementima, kojih je vjernost i lojalitet uzvišen nad svaku sumnju. U tom ja ne vidim nikakvo zlo, već velik probitak, te idem ovakvom razvitku stvari u susret s onim povjerenjem, koje me je ponukalo, da ga podupirem.³⁵

Za razliku od ugarskih vlasti, velikoaustrijski krug podupro je frankovce, te je list austrijskih kršćanskih socijala, *Reichpost*, komentirajući Tiszin govor pisao da ugarska vlada podrškom hrvatskim Srbima vodi pogrešnu, separatnu, odnosno samo ugarsku politiku, u vrijeme kada je potrebno voditi općedržavnu politiku, zbog čega legalne težnje frankovaca za ujedinjenjem hrvatskih zemalja unutar Monarhije drži većom opasnošću od veleizdajničkih težnji Koalicije za ujedinjenjem jugoslavenskih zemalja izvan Monarhije.³⁶

III.

Izostankom podrške odlučujućih čimbenika u Ugarskoj, frankovci su svoje političke ciljeve pokušali ostvariti u suradnji s austrougarskim vojnim vrhom.³⁷ Prema memoarskim zapisima Aglaje Frank, supruge Ive Franka, mlađeg sina Josipa Franka, pisanima tijekom Drugoga svjetskog rata, u Beču su se ubrzo po atentatu sastali stariji sin Josipa Franka, Vladimir i načelnik Vrhovnog zapovjedništva austrougarske vojske, Conrad von Hötzendorf, koji je tom prilikom obavijestio Vladimira da će Monarhija Srbiji postaviti ultimatum koji ona neće moći prihvatiti kako bi se izazvao rat.³⁸ Iako je, kako je spomenuto, definitivna odluka o slanju neprihvatljivog ultimatumu Srbiji donesena nakon što je na to 14. srpnja 1914. godine pristao i predsjednik ugarske vlade, iz zapisa Aglaje Frank proizlazi da se sastanak Vladimira Franka s generalom Hötzendorfom dogodio prije tog datuma. Naime, ona navodi da je general Hötzendorf tijekom razgovora obavijestio Vladimira Franka da će prije postavljanja ultimatumu nekoliko austrougarskih ministara otići na ljetovanje kako bi se pred svjetskom javnošću ostavio dojam da austrougarska diplomacija atentat na prijestolonasljednika ne uzima suviše ozbiljno.

Budući da je odluka o toj varci donesena 8. srpnja 1914. godine i da su general Hötzendorf, austrougarski ministar rata Alexandar von Krobatin te ministri obrane obaju dijelova Monarhije s tim ciljem otputovali iz Beča 11. srpnja 1914.

³⁵ *Hrvatska Zajednica* (Sarajevo), 14. srpnja 1914. Na Tiszine kritike i na njegovu odluku da se ugarska politika u Hrvatskoj unatoč atentatu nastavi oslanjati na Koaliciju, frankovci su ogorčeno odgovorili: «Ako se grof Tisza i nadalje kani opirati na notorne vođe velikosrpske propagande, mi ne možemo nego konstatovati njegov loš ukus i podpunu političku kratkovidnost... Ali možemo s podpunom sigurnošću preći, da će još doći dan, kad će i on doživjeti gorko razočaranje s one strane, koju danas uzima u zaštitu.» «Grof Tisza o sarajevskom zločinu», *Hrvatska*, 9. srpnja 1914.

³⁶ «Reichpost o govoru grofa Tisze», *Hrvatska*, 11. srpnja 1914.

³⁷ Prema kasnijoj tvrdnji frankovaca, oni su zatražili pomoć austrougarskog vojnog vrha nakon što je predsjednik ugarske vlade Tisza po atentatu uzeo Srbe u zaštitu, a frankovce proglasio denuncijantima. «Vieće stranke prava», *Hrvatska*, 2. kolovoza 1918.

³⁸ S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2011., 218.

godine,³⁹ iz zapisa Aglaje Frank proizlazi da se sastanak Vladimira Franka s načelnikom austrougarske vojske dogodio između 8. i 11. srpnja 1914. godine.

Susret frankovaca s austrougarskim vojnim vrhom stavlja u taj vremenski okvir i list milinovačkih pravaša *Hrvat*, u članku objavljenom u utorak 14. srpnja 1914. godine, gdje se navodi da su se frankovački prvaci Aleksandar Horvat te Vladimir i Ivo Frank »prošlog tjedna« našli u Beču i stavili na raspolaganje austrougarskom vanjskom i ratnom ministarstvu.⁴⁰ Mada frankovci tu tvrdnju nisu demantirali, bilo bi čudno da se Aglaja Frank, koja se dobro sjeća sastanka Vladimira Franka s Hötendorfom, ne sjeća da je s Vladimirom u Beču bio i Aleksandar Horvat, a osobito da je s Vladimirom bio i njen suprug Ivo. Vjerojatnije je da su milinovci imali određene spoznaje o susretu frankovaca s odlučujućim čimbenicima u Beču, ali da su o pojedinostima tog susreta nagađali. Kako proizlazi iz zapisa Aglaje Frank, što je u navedenom milinovačkom članku djelomično potvrđeno, Vladimir Frank se u Beču našao nakon 8. srpnja 1914. godine. Kako je navedeno, neposredan povod njegovom odlasku bio je govor predsjednika ugarske vlade Tisze na sjednici ugarskog Sabora održanoj 8. srpnja 1914. godine, kojim je iznio javnu podršku Hrvatsko-srpskoj koaliciji, odbivši frankovačke zahtjeve za promjenom ugarske politike prema Hrvatskoj.

Vladimir Frank nije dolazio u Beč samo se informirati o namjerama Monarhije, niti mu je austrougarski vojni vrh olako dao tako važnu informaciju, kao što je bila namjera o započinanju rata, nego je došao zatražiti pomoć za ostvarenje nacionalno-političkog programa svoje stranke, na što je austrougarski vojni vrh očito pristao, nalazeći u frankovcima saveznike svojim političkim težnjama. O prirodi tog saveza govori jedan izvor, koji uz to pruža i nešto drukčije podatke o prvom susretu frankovaca s austrougarskim vojnim vrhom nakon atentata. Naime, tijekom zasjedanja hrvatskoga Sabora u svibnju i srpnju 1918. godine hrvatska vlada, tada sastavljena od članova Hrvatsko-srpske koalicije,⁴¹ objavila je memorandum, napisan koncem lipnja 1915. godine, u vrijeme prve ratne obnove rada hrvatskog Sabora,⁴² kojim su frankovački prvaci Aleksandar Horvat i Ivo Frank navodno tražili uvođenje vojne uprave u banskoj Hrvatskoj.⁴³

³⁹ R. W. SETON-WATSON, *Sarajevo: studija o uzrocima svetskoga rata*, 145-147. Watson navodi da je austrougarski vojni vrh već tada bio uvjeren da će nagovoriti Tiszu da pristane na ratnu opciju.

⁴⁰ »Frankovački argonauti«, *Hrvat*, 14. srpnja 1914.

⁴¹ Koncem lipnja 1917. godine hrvatskim banom imenovan je član Koalicije Antun Mihalović, a njegovim odjelnim predstojnicima imenovani su članovi Koalicije Vinko Krišković, Milan Rojč i Aurel Rauer.

⁴² Koncem srpnja 1914. godine proglašene su izvanredne mjere na čitavom prostoru Austro-Ugarske Monarhije, kojima su stanovništvu Monarhije ograničene političke i građanske slobode. Na temelju tih mjera, na području banske Hrvatske hrvatski Sabor je odgođen, a ne raspušten. Rad hrvatskoga Sabora obnovljen je 14. lipnja 1915. godine. O obnovi rada hrvatskog Sabora vidi: J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske I.*, 333-334; Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnos*, Globus, Zagreb 1989., 91-93; Branka BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Alinea, Zagreb 2006., 79-87; I. BULIĆ, »Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskog rata-značaj i posljedice«, 40-42.

⁴³ Cjelokupnu raspravu o ovom slučaju vidi u: *Stenografski zapisnici sabora Kraljevina Hrvatske, Slavoni-*

U uvodu memoranduma Aleksandar Horvat i Ivo Frank naveli su da su se 16. srpnja 1914. godine sastali s načelnikom Vrhovnog zapovjedništva austro-ugarske vojske, Conradom von Hötzendorfom, koji im je rekao da bi se u slučaju »tada već neizbježivog rata« sa Srbijom, u Hrvatskoj trebala uvesti vojna uprava.⁴⁴ Budući da je u tom memorandumu, kao i u zapisima Aglaje Frank, navedeno da je general Hötzendorf, u vrijeme dok je to bila strogo čuvana tajna, obavijestio frankovce kako će rata sigurno biti, očito je da memorandum i njegovi zapisi u različitim verzijama opisuju isti sastanak, na kojem su frankovci dobili obavijest o skorom izbijanju rata.

U nastavku ovog, navodno frankovačkog memoranduma, stajalo je da su frankovci u suradnji sa Stjepanom Radićem te bivšim banovima Pavlom Rauchom i Nikolom Tomašićem »posljednjih mjeseci« vodili akciju za uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj, u sklopu koje su u svibnju 1915. godine ovlastili člana svoje stranke, Vladimira Sachsa,⁴⁵ da za tu akciju zainteresira austrougarski vojni vrh. Kako je ubrzo nakon toga, 28. svibnja 1915. godine, vladar sazvaio hrvatski

je i Dalmacije, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 752-794, 1367—1439. Vidi i: J. HORVAT, Politička povijest Hrvatske, 2. dio, 49-52; B. KRIZMAN, Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi, 179-181; B. BOBAN, Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata, 352-361. Sporni memorandum, kao i ostali spisi koji upućuju na njegovu autentičnost, nađeni su u frankovca Vladimira Sachsa prilikom redarstvenog pretresa njegovog stana u ljeto 1916. godine provedenog na temelju prijave podnesene protiv frankovačkih prvaka Aleksandra Horvata, Ive Franka, Mihovila Uroića i Vladimira Sachsa da pripremaju otrgnuće Hrvatske od Monarhije. Uz samu prirodu te prijave, spome su bile okolnosti pretresa stana Vladimira Sachsa, koji je u to vrijeme bio djelatna vojna osoba te nije potpadao pod nadležnost civilnih vlasti, kao i činjenica da taj memorandum i ostali Sachsovi spisi nakon provedene istrage i odbacivanja prijave nisu vraćeni Sachsu, nego su protuzakonito ostali u posjedu hrvatskih vlasti. Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 1371—1373.; Iso KRŠNJAVA, Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike, knjiga druga, 764-765.

⁴⁴ Memorandum je, kao navodno nesporno autentičan, ubrzo objavljen u pamfletu člana Koalicije Većeslava Wildera pod naslovom *Dva smjera u hrvatskoj politici. Otkriće urote protiv ustava*. Većeslav WILDER, *Dva smjera u hrvatskoj politici. Otkriće urote protiv ustava*, Zagreb 1918., 83-84. Tvrdnju o susretu frankovačkih prvaka s generalom Hötzendorfom, koji se navodno dogodio 16. srpnja 1914. godine, prvi je 1958. godine prenio bivši član Hrvatsko-srpske koalicije Srdan Budisavljević, pozivajući se na navedeni pamflet Većeslava Wildera. Pritom je Budisavljević naveo da se taj sastanak dogodio u Zagrebu, što u navodnom frankovačkom memorandumu, objavljenom u Wilderovom pamfletu, nije bilo navedeno. Srdan BUDISAVLJEVIĆ, *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca. Povodom četrdesetogodišnjice jugoslovenskog ujedinjenja*, JAZU, Zagreb 1958., 24-25. Razlog neutemeljenom Budisavljevićevom spominjanju Zagreba kao mjesta sastanka s navedenim frankovačkim prvcima vjerojatno je bilo Budisavljevićevo saznanje da se Hötzendorf tada nije nalazio u Beču. Budisavljevićev podatak o sastanku frankovačkih prvaka s generalom Hötzendorfom, koji se navodno dogodio u Zagrebu, prenio je i hrvatski povjesničar Stjepan Matković, koji s obzirom na druge, po njegovom sudu ne posve pouzdane izvore koji spominju kontakte frankovaca s vojnim vrhom i njihovu težnju za uvođenjem vojne uprave u Hrvatskoj, dopušta mogućnost da je do tog sastanka došlo. S. MATKOVIĆ, »Prilozi za politički životopis Ive Franka i evoluciju pravaštva«, 1071-1072.

⁴⁵ Da je Sachsova misija počela u svibnju 1915. godine proizlazi iz memoranduma, gdje se navodi da je kralj »odmah nakon provedbe« Sachsove misije 28. svibnja 1915. godine sazvaio hrvatski Sabor. U Sachsovim bilješkama, koje su također nađene među zaplijenjenim dokumentima, navodi se da je Sachs produzeo neku misiju 21. svibnja 1915. godine. V. WILDER, *Dva smjera u hrvatskoj politici. Otkriće urote protiv ustava*, 108-109. Frankovci su vjerodostojnost tih bilježaka također osporavali. »Mahnitane jugoslavenskih klevetnika i srbskih služnika«, *Hrvatska*, 23. svibnja 1918.

Sabor, Vladimir Sachs⁴⁶ je, prema tekstu memoranduma, dobio upute da privremeno obustavi kontakt s austrougarskim vojnim vrhom te da stupi u dodir s vladarevim »pravim tajnim savjetnicima« u Zagrebu, Beču i Budimpešti, od kojih je trebao ishoditi audijenciju čelnika Stranke prava kod vladara, na kojoj bi frankovci, iznoseći primjere povezanosti Hrvatsko-srpske koalicije s velikosrpskom propagandom, tražili uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj. Zauzvrat su se frankovci obvezali da će se u hrvatskom Saboru »suzdržati s obzirom na kontrolu inozemstva od svake kritike odošaja u Hrvatskoj«. Ako audijencija do sredine srpnja 1915. godine ne bude dogovorena, prema memorandumu je predviđeno da Sachs obnovi kontakte s austrougarskim vojnim vrhom te da uz njihovu pomoć nastavi raditi na uvođenju vojne uprave.

Tijekom saborskih rasprava, vođenih u svibnju i srpnju 1918. godine u povodu objavljivanja navodnog frankovačkog memoranduma, hrvatska vlada, odnosno Hrvatsko-srpska koalicija, tvrdile su da je sporni memorandum autentičan⁴⁷ odnosno da su frankovci u drugoj polovici 1915. godine nastojali izazvati raspuštanje hrvatskog Sabora i ukidanje ustavnog stanja te uvesti vojnu upravu, što je predstavljeno kao najgori politički zločin ravan veleizdaji. Pritom je Koalicija zastupala mišljenje da je obnovom rada hrvatskog Sabora u lipnju 1915. godine u Hrvatskoj obnovljena i ustavnost,⁴⁸ mada tom obnovom u Hrvatskoj stvarno nije ukinuto izvanredno stanje,⁴⁹ pa je početkom srpnja 1915. hrvatski Sabor ponovno odgođen na isti način na koji je bio odgođen i koncem srpnja 1914.

⁴⁶ Početkom rata Vladimir Sachs je postao službenik ureda za informacije vojnog zapovjedništva u Zagrebu. I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 764. Prema kasnijoj tvrdnji Stjepana Radića, koji je tijekom rata bio vrlo blizak frankovcima, Vladimir Sachs je tijekom rata, osim što je bio »pouzdanik« austrougarskog ministarstva vanjskih poslova, istodobno bio »konfident peštanske magjarske vlade.« B. BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 358-359. Nakon stvaranja Kraljevine SHS Sachs se našao u emigraciji, gdje je kao predstavnik Crne Gore surađivao s Hrvatskim komitetom na programu rušenja jugoslavenske države. S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, 175-176. Suradivao je i s kasnijom hrvatskom, ustaškom emigracijom, o čijem radu je navodno obavještavao jugoslavenske vlasti. Mladen KALDANA, »Kronologija pravaštva XIII.«, *Politički zatvorenik*, 241/2012.

⁴⁷ U svibnju 1918. godine izabran je saborski odbor, sastavljen od četvorice članova Koalicije, dvojice mlincova i jednog mađaronskog zastupnika, koji je ispitao navedeni memorandum i u srpnju 1918. godine o tomu podnio izvješće Saboru. Navedeni saborski odbor nije tražio mišljenje grafologa, nego je na temelju mišljenja svojih članova, koji su navodno dobro poznavali Horvatov i Frankov potpis, na temelju izjava samih frankovaca, koji su naveli da su u određenom, no ne i navedenom razdoblju, zaista tražili uvođenje vojne uprave, te na temelju koncepta tog memoranduma, navodno napisanog Sachsovom rukom, ustvrdio da je inkriminirajući memorandum autentičan. *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 1367; V. WILDER, *Dva smjera u hrvatskoj politici. Otkriće urote protiv ustava*, 63-64.

⁴⁸ *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 788.

⁴⁹ Uvođenjem izvanrednog stanja u Hrvatskoj, koncem srpnja 1914. godine, ban Skerlec dobio je izvanredne ovlasti te su provedene redarstvene mjere koje su ograničile građanska i politička prava u Hrvatskoj. Violeta HERMAN KAURIĆ, »Ozračje dobrotvornih priredbi održanih u Zagrebu tijekom Prvoga svjetskog rata«, *Godina 1918*. ZR, 49-51.

godine, vladarevim reskriptom na neodređeno vrijeme a ne odlukom samog Sabora,⁵⁰ što opet nije jamčilo njegov ponovni saziv.⁵¹

Osvrćući se na činjenicu da sporni memorandum nije bio nikomu podnesen jer je original nađen u Sachsovom posjedu nakon više od godine dana od njegovog nastanka i vremena na koje se odnosio,⁵² Koalicija je tvrdila da je sporni memorandum trebao poslužiti kao vjerodajnica da Sachs nastupi u ime Stranke prava, pri čemu je Koalicija smatrala i da je moguće da se susret Aleksandra Horvata i Ive Franka s generalom Hötendorfom, navodno održan 16. srpnja 1914. godine, stvarno nije dogodio, nego da je taj podatak u memorandumu izmišljen kako bi Sachs lakše došao u kontakt s vladarevim savjetnicima i austrougarskim vojnim vrhom, koje je navodno trebao zainteresirati za uvođenje vojne uprave u banskoj Hrvatskoj.⁵³

Frankovci su tvrdili da je sporni memorandum krivotvorina neimenovanog Antantinog špijuna u Hrvatskoj, kojeg je Sachs razotkrio i zaplijenio mu dokumentaciju, među kojom se nalazio i sporni memorandum, ali da mu je špijun u srpnju 1915. godine pobjegao u Švicarsku.⁵⁴ Priznali su da su poduzeli akciju za uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj, što je uključivalo i slanje memoranduma s tim zahtjevom na odlučujuće čimbenike u Monarhiji, ali su tvrdili da je akcija te vrste vođena samo tijekom druge polovice 1914. godine, u razdoblju od uvođenja izvanrednih mjera u Hrvatsku do konca te godine.⁵⁵ Aleksandar Horvat obrazložio je da time nisu ustali protiv ustavnog stanja u Hrvatskoj, nego da su podsjetili kako od uvođenja izvanrednog stanja u Hrvatskoj hrvatski ban stvarno vlada kao komesar, putem naredaba, a ne kao ustavni ban, na temelju zakona donesenih u Saboru.⁵⁶

Frankovci su kao razlog pokretanja ove akcije, koju su prema vlastitom priznanju vodili samo tijekom druge polovice 1914. godine, naveli odbijanje ugarske vlade da se odrekne oslonca na Hrvatsko-srpsku koaliciju i povede politiku u interesu hrvatskog naroda. »Držali smo da je tada bilo najprirodnije da se

⁵⁰ B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, 99.

⁵¹ »Ne raspust već zaključak hrvatskog sabora«, *Hrvat*, 27. srpnja 1914.

⁵² U tom kontekstu Aleksandar Horvat je naveo da bi se, kad bi sporni memorandum bio autentičan, na temelju činjenice da nije nikomu predan eventualno mogla dokazivati samo njihova nakana da se u Hrvatskoj uvede vojna uprava, ne i postojanje same akcije. Međutim, Horvat je ostao kod tvrdnje da je memorandum krivotvorina, odnosno da nije bilo ni nakane da se u to vrijeme uvede vojna uprava. *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 1375.

⁵³ U kontekstu te tvrdnje Ivo Frank je naveo da on, kad bi htio da Sachs nekomu ide u njegovo ime, ne bi pisao takvu vjerodajnicu, nego bi dotičnome jednostavno napisao da primi Sachsa. *Isto*, 1392—1393.

⁵⁴ »Poraz i sramota udruženih slavosrba«, *Hrvatska*, 20. srpnja 1918.

⁵⁵ *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.-1918., svezak VI., 787-790, 1370.

⁵⁶ *Isto*, 755-756. »U takovo doba neustavnosti ne može se tražiti ugušenje nepostojećeg ustavnog života i parlamentarizma«, smatrali su frankovci. »Hrvatski sabor«, *Hrvatska*, 17. svibnja 1918.

vojnička vlast pobrine, da nestane one ideje protiv koje se ratovalo, a pripomogne drugoj do pobjede«, pisali su frankovci.⁵⁷ Prema tvrdnji frankovaca, ovu su akciju povelili početkom rata, tijekom nasrtaja ugarske strane na hrvatsku državnu autonomiju te nakon masovne kolaboracije srijemskih Srba sa srbijanskom vojskom, koja se dogodila u rujnu 1914. godine prilikom kratkotrajne srbijanske okupacije Srijema.⁵⁸ Frankovci su objasnili da je ta akcija išla za tim da se Skerlecov komesarijat zamijeni vojnim komesarijatom, koji bi vodio politiku u interesu Monarhije i hrvatskog naroda i pod kojim bi se našle sve hrvatske zemlje, što bi bio korak prema ostvarenju pravaškog programa. Prema mišljenju frankovaca, jednom ujedinjene hrvatske zemlje, makar i pod vojnom upravom, svršetkom rata i ukidanjem izvanrednog stanja dobile bi i potpunu državnu samostalnost.⁵⁹ Ovu su akciju, prema vlastitoj tvrdnji, prekinuli kada su se uvjerali da je »Tisza jači i od vojske«,⁶⁰ mada su i nakon toga, opet prema vlastitoj tvrdnji, ostali kod legitimnog uvjerenja da je »objektivni nepolitički« režim bolji od »lažno ustavnog« režima, kakav je bio na snazi od početka rata.⁶¹

Tijekom ovih rasprava Hrvatsko-srpska koalicija dopustila je mogućnost da akciju za uvođenjem vojne uprave, navodno pokrenutu sredinom 1915. godine, nije povelila Stranka prava, nego da je to bila samostalna akcija Vladimira Sachsa.⁶² Ovu je mogućnost prihvaćala i ugarska vlada, koja je pritom smatrala da Stranka prava time nije oslobođena odgovornosti za raspirivanje hrvatsko-ugarskih nesuglasica jer je na temelju priznanja samih frankovaca bilo jasno da je frankovačka politika u određenom razdoblju težila istom cilju kao i moguće samostalna Sachsova akcija.⁶³

IV.

Tvrdnja frankovaca da je sporni memorandum krivotvorina te da njihova stranka sredinom 1915. godine nije vodila akciju za uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj, ima uporište u dnevničkim zapisima Ise Kršnjavoga, mađarona a zatim frankovca, koji je 1910. godine istupio iz Stranke prava i koji se, mada joj je ostao blizak, kritički odnosio prema političkoj taktici njenih čelnika. U tim zapisima, koji se potanko bave politikom koju je Stranka prava vodila tijekom rata,

⁵⁷ »Vieće stranke prava«, *Hrvatska*, 2. kolovoza 1918.

⁵⁸ *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 757.

⁵⁹ *Isto*, 756.

⁶⁰ »Vieće stranke prava«, *Hrvatska*, 2. kolovoza 1918.

⁶¹ »Koalicionaško-milinovačka hajka na stranku prava«, *Hrvatska*, 18. svibnja 1918.

⁶² *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 761, 763, 1404-1405.

⁶³ U tom smislu mađarski *Pester Lloyd* je pisao: »I ako su otkriveni dokumenti proizvod gorljivog poslovnog duha jednog konfidenta (Vladimira Sachsa op. a.), to se mora konstatovati, da se njihovi (tih dokumenata, op. a.) politički nazori kreću skroz u smjeru političkog naziranja frankovaca,« »Pester Lloyd o Hrvatskoj«, *Hrvatska riječ* (Zagreb), 24. srpnja 1918.

sva do ljeta 1916. godine kada su hrvatske civilne vlasti izvršile pretres stana Vladimira Sachsa, nema spomena o spornom memorandumu niti o ikakvoj akciji koju je Stranka prava vodila na njegovom temelju.

Kršnjavi u zapisima iz srpnja i kolovoza 1916. godine spominje događaje vezane uz navedenu zapljenu Sachsovih dokumenata. On tada zaplijenjene spise definira kao »koncepte izvještaja dra. Sachsa vojnim vlastima«, koji će ugarskoj vladi poslužiti kao dokaz »da se vojne vlasti bave politikom«, te da će ugarska vlada na temelju tih spisa u obračunu s vojnim vlastima napadati i Stranku prava »zbog toga što je konspirirala s vojnim vlastima.«⁶⁴ Dakle prema njegovom saznanju, koje je dobio posredstvom Vladimira Sachsa i Aleksandra Horvata, u pretresu nije bio zaplijenjen nikakav službeni dokument Stranke prava, što bi bio sporni memorandum, nego Sachsovi koncepti izvještaja, koje je kao službenik ureda za informiranje zagrebačkog vojnog zapovjedništva podnosio vojnim vlastima, a koji su mogli dokazati umiješanost austrougarskog vojnog vrha u prilike u Hrvatskoj, ne nužno u smislu uvođenja vojne uprave, te veze Stranke prava s tim političkim čimbenicima.

Ni u kontekstu afere s objavljivanjem ovih dokumenata u hrvatskom Saboru Kršnjavi ne spominje sporni memorandum. On u kolovozu 1918. godine bez komentara prenosi izvješće Aleksandra Horvata o razgovoru koji je u povodu te afere vodio s predsjednikom ugarske vlade Sandorom Wekerleom. Prema tom izvješću, kako ga je prenio Kršnjavi, Wekerle je bio uvjeren da je čitava afera konstrukcija hrvatske vlade i Hrvatsko-srpske koalicije, zbog čega je Horvatu obećao da će se u Hrvatskoj napokon početi provoditi hrvatska nacionalna politika.⁶⁵ Ova dva posljednja primjera pokazuju da frankovački prvaci ni u kuloarima, »iza kulisa hrvatske politike«, nisu potvrđivali autentičnost spornog memoranduma.

U dnevniku Ise Kršnjavoga nedostaje zapisa koji se odnose na srpanj 1914. godine, kada se i u zapisima Aglaje Frank i u spornom memorandumu s konca lipnja 1915. godine spominje susret frankovaca s generalom Hötendorfom, no u kasnijem zapisu, od 18. prosinca 1915. godine, Kršnjavi spominje razgovor s Aleksandrom Horvatom, koji ga je pritom obavijestio da se koncem studenoga iste godine sastao s generalom Hötendorfom u Teschenu.⁶⁶ Horvatom prikaz tog sastanka, kako ga je prenio Kršnjavi, ostavlja dojam prvog osobnog susreta Aleksandra Horvata s generalom Hötendorfom,⁶⁷ što potvrđuje navod Aglaje Frank da se u srpnju 1914. godine s generalom Hötendorfom eventualno susreo sa-

⁶⁴ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 764-765.

⁶⁵ *Isto*, 798-799. Tom prilikom Wekerle je Horvatu navodno rekao: »Sada je Hrvatsko-srpska koalicija izgubila igru. U Hrvatskoj valja udariti hrvatskim smjerom. Ne znamo ni za kakve Srbe ili Srbo-Hrvate, pa čak ni za Južne Slavene-naši zakoni poznaju samo Hrvate.«

⁶⁶ Teschen je grad u pokrajini Šleskoj, danas na granici Češke i Poljske, u kojem je tijekom Prvoga svjetskog rata bilo sjedište vrhovnog zapovjedništva austrougarske vojske.

⁶⁷ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 753.

mo Vladimir Frank. Da su Aleksandar Horvat i Ivo Frank bili autori spornog memoranduma ili da su znali za njegov sadržaj, zašto bi se u njemu poslužili neistinitom tvrdnjom, da su se uoči rata oni susreli s Hötzendorffom, kada su mogli navesti istinu, da se tada s njim sastao Vladimir Frank?

Dnevnički zapisi Ise Kršnjavoga potvrđuju navode Aleksandra Horvata i Ive Franka da su akciju za uvođenjem vojne uprave u Hrvatskoj vodili tijekom druge polovice 1914. godine. Već u zapisu od konca kolovoza 1914. godine Kršnjavi spominje kako frankovci »očekuju spas od vojne diktature,⁶⁸ a u narednim zapisima, od listopada 1914. do siječnja 1915. godine, spominje brojne osobne kontakte frankovačkih prvaka i bivšeg bana Pavla Raucha s predstavnicima austrijskih kršćanskih socijala i austrougarskog vojnog vrha te njihova pisma i memorandume upućene istim čimbenicima, od kojih su tražili uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj.⁶⁹ Kršnjavi tvrdi da su frankovci započeli tu akciju u vrijeme kada se u Ugarskoj, »anticipirajući pobjednički zanos, izravno pošlo na ukidanje hrvatske autonomije,⁷⁰ a takvu politiku ugarske vlade Kršnjavi spominje od listopada 1914. godine.

Dakle, prema Kršnjavijevim zapisima proizlazi da su frankovci računali s uvođenjem vojne uprave u Hrvatskoj od samog početka rata, što je austrougarski vojni vrh, prema zapisima Aglaje Frank, frankovcima vjerojatno nagovijestio posredstvom Vladimira Franka u prvoj polovici srpnja 1914. godine. Frankovci su, prema zapisima Ise Kršnjavoga, samu akciju za postizanje tog cilja povelili u listopadu 1914. godine, pri čemu su se, prema zapisima Ise Kršnjavoga i prema vlastitim riječima, okoristili dvjema okolnostima: navedenim sukobom velikoaustrijskog kruga s ugarskom vladom oko budućeg preustroja Monarhije, pri čemu je ugarska vlada povelila politiku zatiranja hrvatske državne autonomije te masovnu kolaboraciju srijemskih Srba sa srbijanskom vojskom iz rujna 1914. godine,⁷¹ što je bilo potvrda opravdanosti frankovačke politike, koja se temeljila na uvjerenju o nepouzdanosti hrvatskih Srba a time i Hrvatsko-srpske koalicije po

⁶⁸ Isto, 735.

⁶⁹ Isto, 735-742. Kršnjavi u tom razdoblju bilježi osobne kontakte frankovaca i Pavla Raucha s načelnikom stožera XIII. vojnog zbora u Zagrebu, Eugenom Scheuerom, s povjerenikom pokojnog prijestolonasljednika, Leopoldom Chlumeckim, s predstojnikom ratnog nadzornog ureda, Schleiroom, s austrijskim povjesničarom bliskim velikoaustrijskom krugu, Heinrichom Friedjungom, s urednikom lista austrijskih kršćanskih socijala, Friedrichom Funderom, s generalom Moritzom Auffenbergom i s generalom Oskarom Potiorekom. Usto spominje njihove memorandume upućene generalu Hötzendorffu, kralju Franji Josipu, prijestolonasljedniku Karlu I. te nadvojvodi Franji Salviatoreu, u kojima se također tražilo uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj.

⁷⁰ Isto, 742.

⁷¹ I ugarska vlada je kolaboraciju srijemskih Srba sa srbijanskom vojskom koristila za opravdavanje svojih političkih ciljeva. Grof Tisza je za tu kolaboraciju okrivio izdvojen položaj Hrvatske iz jedinstvene ugarske države. On je na primjeru ugarskih Rusina, koji su tijekom provale ruske vojske u sjevernu Ugarsku ostali lojalni, naveo da jedinstvena ugarska država, koja svoju zaštitu nalazi u dualizmu, jamči veću lojalnost svojih narodnosti prema Monarhiji, nego što je to slučaj u Hrvatskoj. »Važna izjava grofa Tisze«, *Novine* (Zagreb), 6. studenog 1914.

sigurnost Monarhije i hrvatskog naroda. I prema Isi Kršnjavomu, frankovci su navedenu akciju povelili nadajući se, »da će pod jednim vojnim komesarom moći ostvariti ujedinjenje hrvatske braće.«⁷²

Prema zapisima Ise Kršnjavoga, prijelomna točka, koja je označila kraj frankovačke akcije za uvođenjem vojne uprave u banskoj Hrvatskoj, bila su dva Tiszina govora: jedan održan na Novu godinu 1. siječnja 1915. godine, u kojem je ugarski predsjednik vlade istaknuo vrijednost dualizma, koji je izdržao kušnje rata i pokušaje stvaranja jedinstvene države,⁷³ te drugi održan 31. siječnja 1915. godine na svečanosti austrougarskog Crvenog križa u Budimpešti, u kojem je Tisza istaknuo hrabrost Hrvata i spomenuo ih kao posebnu naciju, ali ih i opomenuo da ne traže budućnost izvan Ugarske.⁷⁴ Prema mišljenju Ise Kršnjavoga, Tiszin novogodišnji govor bila je poruka za prijestolonasljednika Karla, simpatizera austrijskih kršćanskih socijala, da Mađari pod cijenu sukoba neće odustati od dualizma, te prijetnja frankovcima da je Tisza upoznat s njihovom akcijom.⁷⁵ Drugi, »prema Hrvatima prijateljski Tiszin govor«, za Kršnjavog je predstavljao »svršetak jedne borbe s Vojnom strankom i hrvatskom Strankom prava, iz koje je Tisza izašao kao pobjednik.« Prema Kršnjavijevim zapisima, sadržaj drugog Tiszinog govora bio je uvjetovan činjenicom da je vladar u sukobu vojnog vrha i ugarskih vlasti konačno presudio u korist potonjih, pri čemu je Tiszu obavijestio o frankovačkoj akciji za uvođenjem vojne uprave u Hrvatskoj i vjerojatno ga uputio da podiđe Hrvatima kako bi smanjio njihovo nezadovoljstvo Mađarima.⁷⁶ Smjena načelnika XIII. vojnog zbora u Zagrebu, Eugena Scheuera, koja se dogodila u ožujku 1915. godine, za Kršnjavog je bila potvrda njegovog ranijeg zaključka.⁷⁷

Od siječnja pa sve do konca 1915. godine, kada se dogodio spomenuti susret Aleksandra Horvata s generalom Hötzendorffom u Teschenu, Kršnjavi ne spominje nijedan osoban kontakt frankovaca s nekim od pripadnika velikoaustrijskog kruga. Budući da u njegovim zapisima nedostaje bilježaka koje se odnose na razdoblje od polovice travnja do polovice kolovoza 1915. godine, na temelju tih zapisa ne može se izravno utvrditi jesu li frankovci od svibnja 1915. godine nastavili s akcijom za uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj kako je navedeno u spornom memorandumu. Međutim, od kolovoza 1915. godine Kršnjavi ponovo počinje spominjati nade frankovaca u pomoć vojnih krugova, no ne vezuje ih za uvođenje vojne uprave, nego za dolazak frankovaca na vlast u Hrvatskoj.⁷⁸

⁷² I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 737.

⁷³ »Novogodišnji govor grofa Tisze«, *Hrvatska*, 4. siječnja 1915.

⁷⁴ Vidi bilješku 17: »Grof Tisza o Hrvatima i narodima monarkije«, *Hrvatska*, 2. veljače 1915.

⁷⁵ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 739.

⁷⁶ *Isto*, 740-741.

⁷⁷ *Isto*, 743.

⁷⁸ *Isto*, 745-746. Kršnjavi frankovačke nade u pomoć vojnih krugova smatra promašenima.

Daljnji Kršnjavijevi zapisi, potkrijepljeni i drugim izvorima, potvrđuju da frankovci u drugoj polovici 1915. godine nisu težili uvođenju vojne uprave, nego dolasku na vlast u Hrvatskoj, doduše uz pomoć austrougarskog vojnog vrha. U zapisu s početka studenoga 1915. godine Kršnjavi navodi kako nije razgovarao s frankovačkim prvacima od »onog« Sachsovog »pohoda u Beč, u kojem je (Sachs op. a.) u sporazumu s Frankovom strankom sudjelovao.«⁷⁹ Iz Kršnjavijevih se bilježaka vidi da je još u kolovozu 1915. godine osobno razgovarao s frankovačkim prvacima, koji su tada od njega tražili da za njihove nade za dolazak na vlast zagrije i đakovačkog biskupa Ivana Krapca,⁸⁰ što znači da se navedeni zapis Ise Kršnjavoga iz studenoga 1915. godine odnosi na neku misiju koju je Sachs poduzeo nakon kolovoza te godine. Budući da su navedenom sastanku Aleksandra Horvata s generalom Hötendorffom, koji se dogodio koncem studenoga 1915. godine u Teschenu, prisustvovali i Vladimir Sachs te urednik lista *Österreichische Rundschau* Carl Junker, koji je prema pretpostavci Ise Kršnjavoga i dogovorio taj sastanak,⁸¹ navod Ise Kršnjavoga s početka studenog 1915. godine odnosi se na misiju Vladimira Sachsa poduzetu nakon kolovoza 1915. godine, čiji je zadatak bio povezati Aleksandra Horvata s generalom Hötendorffom a koja je rezultirala navedenim sastankom održanim koncem studenoga 1915. godine u Teschenu. Obavljajući tu misiju, Sachs se u Beču povezo s Carlom Junkerom, koji je navedeni sastanak i dogovorio.

Ovakav slijed događaja podudara se s navodom u spornom memorandumu, gdje je stajalo da će frankovci ako do polovice srpnja 1915. godine posredstvom vladarevih »pravih tajnih savjetnika« ne uspiju ishoditi audijenciju kod vladara ponovo pokušati ostvariti kontakt s vojnim vrhom. Međutim, Aleksandar Horvat na sastanku s generalom Hötendorffom, održanom koncem studenoga 1915. godine u Teschenu, nije tražio uvođenje vojne uprave, nego pomoć pri njihovom dolasku na vlast u Hrvatskoj. Milinovac Dragutin Hrvoj iznio je u saborskoj raspravi iz svibnja 1918. godine, tijekom koje su milinovci podržali napade Koalicije na frankovce, da ima saznanja »iz vrela njihove (frankovačke op. a.) stranke«, da su 1915. godine frankovci Fran Milobar i Vladimir Sachs sastavili još jedan memorandum, koji nije bio istovjetan sa spornim memorandumom iz lipnja 1915. godine, a koji je sadržavao zahtjev da se vlast u Hrvatskoj dade frankovcima, koji će zauzvrat suspendirati, dakle privremeno odgoditi svoj program. Prema Hrvojevim informacijama, Aleksandar Horvat je taj memorandum 1915. godine odnio u »glavni vojni stan, u vrhovno zapovjedništvo vojske.«⁸²

U Kršnjavijevoj interpretaciji tog sastanka, Aleksandar Horvat je od generala Hötendorfa dobio jamstvo da će vojni krugovi nakon rata imati ključni utjecaj

⁷⁹ Isto, 749.

⁸⁰ Isto, 745.

⁸¹ Isto, 753.

⁸² *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1913.—1918.,* sv. VI., 779.

na preustroj Monarhije te je Hötendorfu »iscrpno izložio svoj program«, odnosno iznio uvjete za dolazak Stranke prava na vlast u banskoj Hrvatskoj. Pritom Horvat nije spominjao uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj, nego je smatrao da bi se vojna uprava nakon rata trebala uvesti u novoosvojenoj Srbiji, a što se tiče hrvatskih zemalja, Horvat se izjasnio za njihovo sjedinjenje sa slovenskim zemljama u državnu jedinicu u kojoj ne bi bilo priznato postojanje srpske nacije.⁸³ Time se Horvat, ustvari, osvrnuo na planove pojedinih čimbenika u Monarhiji, koji su težili tomu da se nakon rata, između ostalog, ustroji jugoslavenska državna jedinica unutar Monarhije, sastavljena od dijela hrvatskih zemalja i anektirane Srbije.

Naime, koncem 1914. godine u Beču su se sastali predstavnici svih njemačkih stranaka iz Austrije da rasprave kako u interesu austrijskih Nijemaca urediti Monarhiju nakon rata. Kao rezultat tih dogovora, u veljači 1915. godine u Beču je izašla brošura pod naslovom *Österreich nach dem Kriege*, u kojoj je istaknuta potreba takvog uređenja Monarhije, u kojoj bi Nijemci imali prevlast nad drugim narodima. U toj je brošuri predviđeno da Velika Austrija carinskom unijom bude vezana uz Njemačku. Jedinствена austrijska država trebala je biti podijeljena na četiri savezne jedinice, autonomne u upravnim i financijskim poslovima. Jednu saveznu jedinicu činile bi «nekadašnje njemačke savezne zemlje», s Istrom i Trstom. Drugu, «srpsko-hrvatsku» saveznu jedinicu činile bi Hrvatska, Slavonija, Bosna, Hercegovina, Dalmacija i anektirana Srbija. Treću bi činile Ugarska bez Hrvatske i Slavonije. Četvrtu istočna Galicija, Bukovina i Podolija, dok je zapadna Galicija bila namijenjena budućoj poljskoj državi, kojoj bi se pripojili i ruski i njemački dijelovi bivše poljske države. Iz zemaljskih sabora četiriju saveznih jedinica trebalo je izabrati jedinstveno carevinsko vijeće za zajedničke poslove, u kojem bi Nijemci trebali imati većinu.⁸⁴

Po donošenju tog programa frankovci nisu iznijeli javno stajalište o prijedlogu stupanja jedinstvene Monarhije u carinsku uniju s Njemačkom, ali su se usprotivili mogućnosti prepuštanja Istre i slovenskih zemalja njemačkoj federalnoj jedinici te mogućnosti stupanja anektirane Srbije i hrvatskih zemalja u hrvatsko-srpsku federalnu jedinicu.⁸⁵ Međutim, u zapisu Ise Kršnjavoga iz kolovoza 1915.

⁸³ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 753.

⁸⁴ «Austrijski Nijemci i rat», *Novine*, 3. ožujka 1915.; «Buduća Austrija», *Novine*, 4. ožujka 1915. Početkom rata u Beču je objavljena i brošura *Denkschrift aus Deutsch-Österreich*, koju je sastavila grupa profesora s bečkog Sveučilišta, među kojima se nalazio i povjesničar Heinrich Friedjung. U brošuri je istaknuta potreba za vojnim i carinskim ujedinjenjem Austro-Ugarske monarhije i Njemačke, čime bi u Monarhiji ojačao njemački element i omogućio da Monarhija postane istočno predzide njemačke ekumene. M. EKMEČIĆ, *Ratni ciljevi Srbije 1914.*, 23-24.

⁸⁵ Polemizirajući s navedenim stajalištem austrijskih Nijemaca, frankovci su pisali: «Ne želeći ono što nije naše, moramo se odlučno izjaviti protu ovom programu. Ne čeznemo za gospodstvom nad Srbijancima, kako ne želimo ni njihovog gospodstva nad nama, a isto tako ne bismo nikad žrtvovali istarske Hrvate i slovensku braću, da se otudjuju od nas pod terorizmom njemačkih radikala.» Razlog odbijanju sjedinjenja sa Srbijom nalazio se u spoznaji frankovaca, da zbog nacionalne strukture hrvatskih zemalja, bilo kakva jugoslavenska zajednica vodi dominaciji Srba nad Hrvatima, te su pisali da bi oni rade deportirali hr-

godine, u kojem su spomenute obnovljene frankovačke nade u pomoć vojnih krugova, navedeno je i da se čelnici Stranke prava nadaju da će u prilog reorganizacije Monarhije u »federalističko-centralističkom smislu« utjecati njemački generalštab, odnosno njemački car,⁸⁶ što dade naslutiti da su frankovci bili spremni podržati i uže povezivanje Monarhije s Njemačkom, a s tim u vezi i državnopravni koncept austrijskih Nijemaca, pod uvjetom da unutar tako uređene Monarhije dođe do ujedinjenja isključivo hrvatskih i slovenskih zemalja u jednu saveznu jedinicu.

Kako proizlazi iz zapisa Ise Kršnjavoga, Aleksandar Horvat je na sastanku održanom u Teschenu generalu Hötendorfu iznio puni program svoje stranke, koji bi se uz pomoć vojnih krugova imao ostvariti nakon rata. Prema Hrvojevim informacijama, frankovci su odlaskom u Teschen namjeravali doći na vlast u Hrvatskoj još za vrijeme rata, pri čemu su bili spremni suspendirati, dakle privremeno odgoditi svoj program. Prema tomu, frankovci su za vrijeme rata namjeravali preuzeti vlast unutar okvira zacrtanih Nagodbom te nakon rata, uz pomoć vojnih krugova, aktivirati svoj puni program koji su pokušali uskladiti s poslijeratnim planovima austrijskih Nijemaca.

Način na koji su frankovci mislili doći na vlast u Hrvatskoj vjerojatno je bio vezan uz njihove nade da će ban Ivan Skerlec biti smijenjen te da će banom postati Pavao Rauch, koji bi sastavio vladu, u kojoj bi se nalazili i frankovci. Odgovarajući na upit frankovaca kako misli da su oni 1915. godine kao saborska manjina namjeravali preuzeti vlast u Hrvatskoj, Dragutin Hrvoj je na spomenutoj saborskoj sjednici, održanoj u svibnju 1918. godine, pretpostavio da se to trebalo dogoditi na način, na koji su frankovci htjeli preuzeti vlast i u lipnju 1917. godine.⁸⁷ Tada se, uoči Skerlecove smjene koja je bila povezana s padom Tiszine vlade u Ugarskoj,⁸⁸ Stranka prava nadala da će novim hrvatskim banom postati njihov saveznik, Pavao Rauch, s kojim su se prethodno sporazumjeli oko sastava nove vlade. Prema tom sporazumu, Aleksandar Horvat je trebao dobiti odjel unutrašnjih poslova, Fran Milobar odjel bogoštovlja i nastave, a Stjepan Radić gospodarski odjel.⁸⁹ I takva, frankovačko-Rauchova vladavina bila bi neus-

vasko pravoslavno stanovništvo, koje je prihvatilo srpsku nacionalnu ideju u Srbiju, nego stupili u istu državu sa Srbijom, gdje bi Hrvata nestalo. »Budućnost monarkije IV.«, *Hrvatska*, 3. ožujka 1915. Ovo stajalište potvrđuje i činjenica da su frankovci koncem 1914. godine iznijeli plan o deportaciji srijemskih Srba u Srbiju i koloniziranje njihovih posjeda Hrvatima iz Zagorja, Podravine i Dalmacije. »Razseljivanje grčko-iztočnih žitelja«, *Hrvatska*, 24. studenoga 1914.

⁸⁶ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 745-746.

⁸⁷ *Stenografski zapisnici kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 779.

⁸⁸ I. BULIĆ, »Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskog rata-značaj i posljedice«, 44.

⁸⁹ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 779. Prema drugoj verziji, predstojnik odjela unutrašnjih poslova u Rauchovoj vladi trebao je postati Milan Accurti, a predstojnici ostalih odjela trebali su postati frankovci: Aleksandar Horvat, Vladimir Prebeg i Vladimir Sachs. B. BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 270.

tavna jer bi njenim nastupom hrvatski Sabor vjerojatno bio raspušten, ali ne bi bilo riječi o vojnoj upravi nego o civilnom komesarijatu.

V.

Jedan izvor upućuje na to da su frankovci i polovicom 1915. godine, u vrijeme nastanka spornog memoranduma, težili dolasku na vlast a ne uvođenju vojne uprave u Hrvatskoj. Riječ je o izvješću Rudolfa Bartulića, koji je bio onaj anonimni špijun Antante koji je prema tvrdnji frankovaca sastavio sporni memorandum. Bartulić je bio bivši frankovac koji je početkom 1910. godine zbog umiješanosti u ubojstvo u Zagrebu pobjegao u inozemstvo, gdje je ostao do početka Prvoga svjetskog rata. Bartulić se u to vrijeme i dalje predstavljao kao frankovac, koji, međutim, prihvaća ideju hrvatsko-srpske sloge u borbi za hrvatske nacionalne interese. Prema vlastitom izvješću, koje je 2. kolovoza 1915. godine podnio predstavnicima srbijanske vlade i Jugoslavenskog odbora u Ženevi, a u kojem je iznio »mnogo detalja o svojoj ulozi dvostrukog špijuna u Austriji i u Italiji«, Bartulić je početak rata dočekao kao tumač u francuskom vojnom zapovjedništvu u Crnoj Gori. Vjerojatno po zadatku, koji su mu dale francuske vojne vlasti, Bartulić se početkom 1915. godine u Švicarskoj stavio na raspolaganje austrougarskom veleposlanstvu, nudeći Monarhiji usluge informiranja o radu srbijanskog veleposlanstva u Parizu, što je austrougarska vlast i prihvatila. O tomu je Bartulić obavijestio srbijansko veleposlanstvo u Parizu, koje je pritom prihvatilo njegove usluge dvostrukog agenta.

Ubrzo potom, austrougarsko vojno ministarstvo povjerilo mu je akciju špijunaže Srba u Italiji, na što je Bartulić zatražio da se u tu akciju uključi frankovačka stranka, koja je tu akciju, prema njegovoj zamisli, trebala voditi i financirati. Kada su austrougarske vlasti prihvatile njegov prijedlog Bartulić se u travnju 1915. godine našao u Zagrebu, gdje se u vojnom zapovjedništvu susreo s frankovačkim prvacima, Aleksandrom Horvatom, Ivom Frankom i Vladimirom Sachsom te im iznio ponudu vojnog ministarstva da preuzmu vođenje špijunske akcije u Italiji. Frankovci su, prema Bartulićevom izvješću, nakon sastanka šireg vodstva stranke sastavili podnesak, u kojem su kao uvjete za prihvaćanje ovog zadatka iznijeli zahtjev »da se riješe raniji njihovi memorandumi, koji su bili slati u Beč na vojne i odlučujuće političke krugove, a koji su se odnosili na uklanjanje s vlasti u Hrvatskoj Hrvatsko-srpske koalicije i pouzdanika mađarske vlade grofa Tisze (bana Skerlecza, op. a.), a davanje vlasti frankovcima za t. zv. hrvatski kurs«. Kako je početkom svibnja 1915. godine austrougarsko vojno ministarstvo zaključilo da se »ne može u Hrvatskoj zasada preduzimati ništa protiv volje grofa Tisze, koji je uspio da i kod cara Franje Josipa suzbije sve optužbe i akcije vojnih krugova protiv vlade bana Škrlca i Hrvatsko-srpske koalicije« ova je akcija propala te su frankovci austrougarskoj obavještajnoj službi stavili na raspolaganje samo dva čovjeka, Josu Fattoria za rad u Italiji i Vladimira Sachsa kao posrednika između frankovaca i Bartulića, kojeg su austrougarske vlasti u drugoj polovici svibnja 1915. godine poslale u Ženevu.

Prema Bartulićevom izvješću, on se prije odlaska u Ženevu u Zagrebu susreo s Ivom Frankom, koji je posredstvom supruge održavao veze s talijanskom aristokracijom.⁹⁰ Tom prilikom Bartulić je Franka navodno obavijestio o svojoj ulozi dvostrukog agenta, a od Franka je dobio informaciju da se frankovci zasad još uvijek oslanjaju na pomoć Austrije, ali da su spremni da »porade s Italijom za hrvatsku stvar mimo i protiv Austrije«. Bartulić se potom u Švicarskoj, ovog puta kao frankovački agent, povezo s talijanskim vlastima, te je polovicom srpnja 1915. godine kao predstavnik Stranke prava otišao u Italiju, gdje se stavio na raspolaganje talijanskom vanjskom i vojnom ministarstvu, od kojih je tražio potporu stvaranju hrvatske države, čije postojanje ne bi bilo prijetnja talijanskim interesima, jer bi takva hrvatska država u talijanskom susjedstvu bila slabija i od Velike Mađarske i od Velike Srbije, odnosno Jugoslavije. Prema Bartulićevom izvještaju, njegove su sugestije prihvatile talijanske vojne i civilne vlasti, koje su uvidjele korist stvaranja samostalne hrvatske države po talijanske interese. Nedugo potom Bartulić se vratio u Ženevu, gdje je o svom sveukupnom radu izvjestio predstavnike srbijanske vlade i Jugoslavenskog odbora.⁹¹

Bartulićevo izvješće treba uzeti s velikom rezervom jer je očito riječ o izvješću političkog pustolova s nejasnim političkim ciljevima odnosno nejasne motivacije. Osim toga, u autentičnost tog izvješća treba sumnjati i zbog političke zainteresiranosti Milana Marjanovića, poklonika jugoslavenske ideje, koji je prema navodnom Bartulićevom kazivanju i sastavio to izvješće te koji je tim izvješćem vjerojatno htio pokazati da je Italija, koja je imala pretenzije na velike dijelove hrvatskog teritorija, u biti podržavala ideju stvaranja samostalne hrvatske države odnosno pokazati da ideja samostalne hrvatske države nije bila u hrvatskom interesu. Sumnju u Marjanovićevu intervenciju u Bartulićevo izvješće podgrijava podatak da je Bartulić 1917. godine u Ženevi objavio zapise o svojim vezama s austrougarskom obavještajnom službom, u kojima nije naveo i epizodu o svom djelovanju u Italiji.⁹²

Kako proizlazi iz Bartulićevog izvješća, frankovci su u nekom memorandumu iz travnja 1915. godine, navodno kao i u prethodnim memorandumima, tražili uklanjanje s vlasti bana Skerleca i Hrvatsko-srpske koalicije, izričito kako bi sami došli na vlast u Hrvatskoj. Budući da je nesporno da su frankovci, prema vlastitom kazivanju i prema zapisima Ise Kršnjavoga, u prethodnom razdoblju, do konca 1914. godine, tražili uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj, Bartulić ili nije bio dobro upoznat sa sadržajem tih prethodnih memoranduma, što bi znači-

⁹⁰ O socijalnom statusu Aglaje Frank, rođene Hainisch, čija se majka nakon suprugove smrti udala za talijanskog grofa Catalinija, vidi kod: S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, 183-184, 209-215, 225.

⁹¹ Milan MARJANOVIĆ, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914.—1917.*, JAZU, Zagreb 1960., 265-269.

⁹² *Isto*, 269. Bartulićeva sjećanja, objavljena u Švicarskoj, spominje i Miro KOVAČ, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914.—1929.*, Dom i svijet, Zagreb 2005., 47.

lo da njegovo izvješće nije vjerodostojno jer on navodi da je te prethodne memorandume imao u rukama ili se u izvješću nije zamario razlikom između uvođenja vojnog i civilnog komesarijata. Kako je Bartulić sredinom 1915. godine nesporno bio u uskom kontaktu s frankovcima, što potvrđuju sami frankovci i na što navodi činjenica da je bio upoznat s postojanjem tih, prethodnih memoranduma, moguće je da je Bartulić na temelju tadašnjeg saznanja da frankovci žele sami doći na vlast interpretirao i sadržaj prethodnih memoranduma.

Bartulićevo izvješće i sporni memorandum slažu se da je Vladimir Sachs u svibnju 1915. godine dobio određenu misiju. Prema Bartulićevom izvješću, Sachs je tada stupio u službu austrougarske obavještajne službe, s misijom da bude veza između njega i Stranke prava, a prema navodu spornog memoranduma, Stranka prava je tada ovlasila Sachsa da stupi u kontakt s austrougarskim vojnim vrhom radi pokretanja zajedničke akcije oko uvođenja vojne uprave u Hrvatskoj. Ova dva tumačenja mogla bi se dovesti u vezu u smislu da je Stranka prava zadatak kontakta s austrougarskim vojnim vrhom povjerila Sachsu upravo u trenutku kada se on prihvatio obavještajnog rada, koji mu je omogućivao pristup austrougarskom vojnom vrhu. To više što su vojni krugovi, prema Bartulićevom izvješću, početkom svibnja 1915. godine Stranci prava jasno dali do znanja da od rušenja Skerleczeve vlade i njihovog dolaska na vlast neće biti ništa jer je utjecaj grofa Tisze na politiku Monarhije presnažan, pa su se frankovci nakon neuspjeha te akcije mogli vratiti akciji za uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj.

Međutim, u drugoj polovici svibnja 1915. godine, kada je prema navodu spornog memoranduma pokrenuta Sachsova akcija, političke prilike u hrvatskom okruženju nisu išle u prilog akciji za uvođenjem vojne uprave u Hrvatskoj nego, naprotiv, u prilog frankovačkih težnji za dolaskom na vlast. Naime, ugarska oporba je u drugoj polovici svibnja 1915. godine prvi put od početka rata povelala akciju za rušenjem Tiszine vlade. Ova je akcija trajala do početka lipnja 1915. godine, kada je vladar odbio zahtjeve ugarske oporbe.⁹³ Budući da je položaj bana Skerleca bio nesporno vezan uz položaj grofa Tisze, što potvrđuje i pad Skerleczeve vlade, koji je nastupio u ljeto 1917. godine po padu Tiszine vlade, frankovcima je morao odgovarati mogući odlazak Tisze s vlasti, što bi otvorilo mogućnost da će nova ugarska vlada povesti i novu politiku prema Hrvatskoj, te bi njihovo pokretanje akcije za uvođenjem vojne uprave u Hrvatsku u trenutku kada je Tiszin položaj bio neizvjestan, moglo diskreditirati akciju ugarske oporbe za rušenjem Tiszine vlade. Kako je navedeno, frankovci su u ljeto 1917. godine slične okolnosti, rušenje Tiszine vlade, što je zatim potaknulo i pad Skerleczeve vlade, pokušali iskoristiti da u savezu s Pavlom Rauchom preuzmu vlast u Hrvatskoj.

⁹³ «Konzentraciono ministarstvo u Ugarskoj», *Hrvatski pokret*, 2. lipnja 1915.; «Grof Tisza ostaje», *Hrvatski pokret*, 3. lipnja 1915.

Bartulićevo izvješće, u kojem tvrdi da je iz Zagreba otišao u Švicarsku polovicom svibnja 1915. godine, ne slaže se s navodom frankovaca, koji su tvrdili da je Antantin špijun, kojem je Sachs navodno zaplijenio dokumente, pobjegao u Švicarsku polovicom srpnja 1915. godine. Međutim, i Bartulićev izvještaj i frankovački navodi slažu se da su frankovci uoči Bartulićevog odlaska iz Zagreba bili upoznati s tim, da je Bartulić dvostruki agent, s tom razlikom što su, prema Bartulićevom izvješću, frankovci tu činjenicu prihvatili blagonaklono, a prema navodima frankovaca, Bartulić je zbog toga morao pobjeći iz Zagreba. Jedan podatak navodi na zaključak da Bartulić nije pobjegao, nego da je otišao kao njihov politički saveznik, što govori u prilog vjerodostojnosti tog dijela Bartulićevog izvješća. Naime, od konca srpnja do sredine kolovoza 1915. godine frankovci su trijumfalno objavljivali dopise, potkrijepljene fotografijama izvornih dokumenata, koje im je slao neimenovani suradnik iz Ženeve, u kojima se, prema frankovcima, razotkrivala veleizdajnička djelatnost Jugoslavenskog odbora u organiziranju dobrovoljačkih postrojbi među hrvatskim iseljenicima.⁹⁴ Ovi su dopisi najvjerojatnije frankovcima stizali od Bartulića, koji se u to vrijeme nalazio u Ženevi, gdje je obavljao djelatnost dvostrukog agenta i posredstvom Vladimira Sachsa bio u vezi s frankovcima. Bartulić je posredstvom frankovaca, koje je vojna cenzura kao lojalne elemente u Hrvatskoj zaobilazila, a koji su smatrali da se, objavljujući te dopise i izvorne dokumente, obračunavaju s veleizdajničkom djelatnošću Jugoslavenskog odbora, obavještavao hrvatsku javnost o djelatnosti jugoslavenske emigracije.⁹⁵

VI.

Ako su frankovci već 1915. godine počeli raditi na uvođenju Rauchovog kome-sarijata, u čijoj bi vladi participirali, za takvo što trebalo je dobiti pristanak ugarskih vlasti. S tim u vezi *Pester Lloyd* je pisao da se počevši od 1916. godine kod frankovaca dogodio očit preokret, kada su njihovi pouzdanici osvanuli u Budimpešti i stali uvjeravati ugarske vlasti da se istinski unionisti, na koje bi se valjalo osloniti, nalaze samo u njihovoj stranci.⁹⁶ Međutim, sudeći po pisanju frankovačkog tiska, takav se preokret u Stranci prava dogodio još početkom 1915. godine.

Tijekom prvih mjeseci rata, kada su frankovci nesporno vodili akciju za uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj, u frankovačkom tisku objavljivani su članci

⁹⁴ «Jugoslavenski odbor na djelu», *Hrvatska*, 31. srpnja 1915.; «Tko kupi legije za vojsku trojnog sporazuma protiv monarhije i Njemačke», *Hrvatska*, 2. kolovoza 1915.; «Ciljevi Jugoslavenskog odbora», *Hrvatska*, 4. kolovoza 1915.; «Jugoslavenski odbor zaludjuje Hrvate u južnoj Americi», *Hrvatska*, 12. kolovoza 1915.

⁹⁵ Konstantin Bastaić, prema navodima Milade Paulove, piše da je autor tih dopisa, kojima se posredstvom prevarenih frankovaca zaobilazila vojna cenzura i hrvatska javnost obavještavala o postojanju i djelatnosti Jugoslavenskog odbora, bio Milan Marjanović. Konstantin BASTAIĆ, «Hrvatski sabor i Jugoslavenski odbor», *Jugoslavenski odbor u Londonu u povodu 50-godišnjice osnivanja*, ZR, ur.: Vaso BOGDANOV, Ferdo ČULINOVIĆ i Marko KOSTRENCIĆ, 312.

⁹⁶ «Pester Lloyd o Hrvatskoj», *Hrvatska riječ*, 24. srpnja 1918.

koji su se zalagali za preustroj Monarhije u jedinstvenu državu u kojoj bi ujedinjena Hrvatska bila jedna od njenih saveznih jedinica. U studenom 1914. godine frankovac Fran Milobar⁹⁷ objavio je prvi u nizu članaka pod naslovom: »A kako poslie rata?«, koji su izlazili do prosinca iste godine, kada je, sudeći po tonu posljednjih iz te serije članaka, frankovačka akcija za uvođenje vojne uprave počela jenjavati. U prvom od tih članaka Milobar je istaknuo da se Hrvati s iznimnom požrtvovnošću bore za kralja i Monarhiju, »ali samo zato, jer sa sigurnošću očekuju, da će poslie rata biti u velikoj i jakoj Habsburškoj monarhiji — Hrvat svoj na svome«. Pritom je Milobar na pozitivnom primjeru njemačke države, koja se ujedinila u jedinstvenu državu na načelu potpune ravnopravnosti svih njenih državnica, ukazao kako zamišlja idealan ustroj Monarhije i položaj Hrvatske unutar nje.⁹⁸

U sljedećem članku Milobar analizira povijesni razvoj državnopravnog ustroja Monarhije te ističe modele tog ustroja triju odlučujućih čimbenika u Monarhiji: dinastije, koja teži ustroju jedinstvene države sastavljene od »historičkih individualiteta« Monarhije, kojima bi bila dana najšira autonomija u nacionalnim, gospodarskim i kulturnim pitanjima; austrijskog dijela Monarhije, u kojem Nijemci teže ustroju nacionalno-politički centralizirane, a Česi nacionalno-politički federalizirane Monarhije,⁹⁹ te ugarskog dijela Monarhije, u kojem Mađari teže personalnoj uniji. Postojeći dualistički ustroj Milobar je ocijenio kompromisnim rješenjem koje nikog ne zadovoljava te zaključio da će nakon rata neminovno doći do njegovog ukidanja, pri čemu će Hrvati u sukobu oko novog državnopravnog uređenja Monarhije odigrati presudnu ulogu.¹⁰⁰ U trećem i četvrtom od tih članaka jasno se priklonio dinastičkom modelu preustroja Monarhije, smatrajući da su Hrvati 1860-ih godina morali prihvatiti koncepciju uređenja Monarhije utemeljenu na Listopadskoj diplomi, koja je, prema Milobaru, bila jamstvo hrvatske teritorijalne cjelovitosti i državnosti.¹⁰¹

U narednim člancima, koji su izlazili tijekom prosinca 1914. godine, nenadano je počeo isticati potrebu sporazuma Hrvata i Mađara, što je primijetio i tisak Koalicije, pišući da se Stranka prava u posljednje vrijeme ponaša »kao da su joj se neki stanoviti planovi negdje izjalovili«.¹⁰² U petom iz navedene serije člana-

⁹⁷ O Franu Milobaru i njegovim prijeratnim koncepcijama preustroja Monarhije, vidi: S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, 143-154.

⁹⁸ Fran MILOBAR, »A kako poslie rata?«, *Hrvatska*, 13. studenoga 1914.

⁹⁹ Mada su i Mladočesi, kao najutjecajnija češka politička stranka tog vremena, u svojoj federalističkoj koncepciji polazili od ujedinjenja čeških zemalja i češke državnosti na temelju načela češkog državnog prava, isto državotvorno načelo, hrvatsko državno pravo, nisu priznavali Hrvatima, smatrajući da Hrvati tim načelom rade protiv pretpostavljenog hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva, a time i protiv ideje slavenske solidarnosti. Damir AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, 38-57.

¹⁰⁰ F. MILOBAR, »A kako poslie rata II.?«, *Hrvatska*, 21. studenoga 1914.

¹⁰¹ ISTI, »A kako poslie rata III.?« *Hrvatska*, 23. studenoga 1914. i »A kako poslie rata IV.?«, *Hrvatska*, 28. studenoga 1914.

¹⁰² »U nas i drugdje«, *Hrvatski pokret*, 2. prosinca 1914.

ka Milobar je postojeći hrvatsko-ugarski odnos definirao kao međunarodni savez, čime je istaknuo punu državnost Hrvatske u savezu s Ugarskom. Istaknuo je potrebu prijateljskih odnosa Hrvatske i Ugarske kojem su do tada, prema Milobaru, na putu stajali oni predstavnici hrvatskog naroda koji su se u odnosu Hrvatske s Ugarskom odricali hrvatske državnosti.¹⁰³ Frankovci su time, kao i u razdoblju neposredno nakon atentata, pozvali ugarsku vladu da se u politici prema banskoj Hrvatskoj osloni na njih i njihov nacionalno-politički program, što je ugarska vlada svojedobno, Tiszininom govorom od 8. srpnja 1914. godine, odbila učiniti.

Već taj članak pokazao je da su frankovci, vjerojatno zbog spoznaje da velikoaustrijskom krugu u sukobu s Mađarima oko modela preustroja Monarhije prijeti poraz, svoj nacionalno-politički program počeli prilagođavati stajalištu Mađara. U posljednjem, djelomično cenzuriranom članku iz navedene serije, pisanom u vrijeme vrhunca hrvatskog nezadovoljstva Mađarima¹⁰⁴ i proširenih glasila o sukobima hrvatskih i mađarskih vojnika na bojištu,¹⁰⁵ Milobar je pozvao na hrvatsko-mađarsko bratstvo na bojištu te na odgodu rješavanja hrvatskog pitanja do svršetka rata. Pritom je Milobar hrvatsko pitanje definirao kao težnju za sjedinjenjem hrvatskih zemalja »u jedno državnoopravno i upravno tielo u sklopu Monarkije«, što bi se, prema Milobaru, trebalo ostvariti ne protiv, nego u suradnji s Mađarima.¹⁰⁶ To je trebalo značiti da frankovci taj program misle ostvariti unutar zemalja ugarske krune, državne jedinice dualističke Monarhije, koja bi bila uređena kao ravnopravan savez ujedinjene Hrvatske i Ugarske.

U komentaru Tiszinog govora od 31. siječnja 1915. godine, u kojem je ugarski predsjednik vlade pohvalio hrabrost Hrvata na bojištu, Stranka prava istaknula je da je Hrvatska i u zajednici s Ugarskom ostala poseban državnoopravni čimbenik te da je moguć samo ravnopravan savez s Ugarskom, »koji daje ukupnosti što ona treba, ali koji ostavlja i hrvatskom narodu podpuno odredjivanje materijalnim njegovim sredstvima i zasebni gospodarski i kulturni razvoj«. Pritom su frankovci, tražeći od Mađara da prestanu težiti dominaciji nad Hrvatima i odreknu se politike oslonca na hrvatske Srbe, koja im je te težnje i omogućavala, ponovili i da Hrvatsko-srpska koalicija nije onaj čimbenik, s kojim bi Mađari na obostranu korist mogli sklopiti pravedan hrvatsko-ugarski savez.¹⁰⁷

Početkom 1915. godine, tijekom navedenog sazivanja hrvatskih županijskih skupština, koje su donosile izjave zahvalnosti grofu Tiszi na spominjanju hrvatskog junaštva, te isticane nade da će podrškom hrvatskim državnim pravima biti učvršćeno hrvatsko-mađarsko prijateljstvo, Predsjedništvo hrvatske zemaljske

¹⁰³ F. MILOBAR, »A kako poslie rata V.«, *Hrvatska*, 5. prosinca 1914.

¹⁰⁴ I. KRŠNJEVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 738.

¹⁰⁵ »Razpirivanje narodnih strasti«, *Hrvatska*, 7. prosinca 1914.

¹⁰⁶ F. MILOBAR, »A kako poslie rata VI.«, *Hrvatska*, 17. prosinca 1914.

¹⁰⁷ »Grof Tisza o Hrvatskoj«, *Hrvatska*, 2. veljače 1915.

vlade dobivalo je izvještaje lokalnih organa vlasti, u kojima su frankovci opisani kao lojalan element. U izvještaju vladinog povjerenika za Ličko-krbavsku županiju, navedeno je da su prije saziva te županijske skupštine, koja je trebala donijeti navedenu izjavu, »sondirane prilike i raspoloženje među ovdanjim političkim frakcijama,« te je zaključeno da bi se s pozdravom Tiszi složili i »tako zvani frankovci, nu takozvani milinovci podnipošto ne.« Štoviše, veliki župan je zaključio da bi lokalni milinovci raspravu o donošenju takve izjave mogli iskoristiti za izazivanje nereda i donošenje takve protuizjave, kojom bi bila narušena slika o idiličnom odnosu između Hrvatske i Ugarske. Zbog toga povjerenik za Ličko-krbavsku županiju pred županijsku skupštinu nije stavio prijedlog o slanju pozdrava grofu Tiszi, to više što je smatrao da bi frankovci, koji bi taj pozdrav podržali, time bili kompromitirani pred pravaškom javnosti, što bi im štetilo prilikom očekivanog obračuna s milincima.¹⁰⁸

Frankovci su u ovom razdoblju bilježili pojavu mađarskih zahtjeva za potpunom državnom neovisnošću, no te zahtjeve nisu kritizirali, nego su ih karakterizirali kao pozitivnu pojavu, odnosno kao izraz snažnog nacionalnog osjećaja mađarskog naroda, čiji primjer mora slijediti i hrvatski narod.¹⁰⁹ Ban Skerlec je na temelju svega navedenog sa zadovoljstvom mogao primijetiti da je u posljednje vrijeme u Hrvatskoj zavladao uvjerenje, »čak i u krugovima u kojima dosad nije bilo simpatije za Ugarsku«, da se hrvatsko-ugarski odnosi mogu razvijati samo u dogovoru s ugarskom stranom.¹¹⁰

Objašnjavajući evoluciju svoje stranke od »austrijanstva do unionizma«, Fran Milobar je u ožujku 1915. godine pisao da Stranka prava teži ujedinjenju svih hrvatskih zemalja i svega hrvatskoga naroda u jedno državno tijelo te da se tim programom ne prejudicira unutrašnji ustroj Monarhije, koji i ne ovisi isključivo o hrvatskomu narodu. »Za nas je glavna stvar ujedinjenje hrvatskih zemalja«, pisao je Milobar, »a uredjenje ostale monarkije drugotna stvar.« Milobar je istaknuo da su i austrijanstvo i unionizam tek legitimna politička sredstva kojima su Hrvati i kroz povijest branili državni i nacionalni individualitet. Kada je pritisak »germanizirajućeg apsolutizma« postajao prejak, pisao je Milobar, hrvatski staleži su se priklanjali tješnjim vezama s ugarskim staležima, riskirajući da se utope u njima, odnosno riskirajući da se Hrvatska utopi u Ugarskoj. Nasuprot tomu, Milobar je istaknuo »tri bedema austrijanstva«, koji su u prošlosti spriječili utapanje hrvatskog državnog individualiteta u ugarskom: samostalni izbor Ferdinanda Habsburškog u Cetinu za hrvatskoga kralja iz 1527. godine, Hrvatsku pragmatičku sankciju iz 1712. godine te vrijeme vladavine bana Josipa Jelačića. U tom kontekstu upozorio je Mađare da će se nakon rata sigurno uspostaviti tješnji odnosi između Monarhije i Njemačke, pri čemu će i Mađari i Hrvati biti izloženi

¹⁰⁸ HDA, PrZV, kutija 844., dok. 1460/1915.

¹⁰⁹ »Nasljeđujemo ih!«, *Hrvatska*, 18. prosinca 1914.; »Magjarski izgledi«, *Hrvatska*, 12. ožujka 1915.; »Rat i budućnost Hrvatske«, *Hrvatska*, 6. travnja 1915.

¹¹⁰ »Barun Skerlec o Tiszinom govoru«, *Hrvatska*, 10. veljače 1914.

pritisaku germanstva, kojem će se i jedni i drugi moći oduprijeti samo »iskrenim unionizmom«. ¹¹¹

Taj se Milobarov argument osvrtao na već navedeni program, iznesen početkom 1915. godine, u kojem su se austrijski Nijemci izjasnili za preustroj Monarhije u jedinstvenu državu s prevlašću njemačkog elementa, koja bi bila uže povezana s Njemačkom.

Činjenica da su frankovci pred velikoaustrijskim krugom ovaj plan austrijskih Nijemaca, uz teritorijalne preinake sukladne svom nacionalnom programu prihvaćali, a pred Mađarima ga predstavljali kao prijetnju i hrvatskim i mađarskim nacionalnim interesima, ocrtaiva prirodu frankovačke politike. Oni su polazili od Monarhije kao bezuvjetnog okvira hrvatskog ujedinjenja na hrvatskom nacionalnom temelju, što su mislili postići koristeći antagonizam između odlučujućih čimbenika Monarhije. Pritom su se privremeno odriicali pune hrvatske državnosti.

Sudeći prema frankovačkom tisku, novo zahladnjenje njihovih odnosa s Ugarskom počelo je koncem travnja 1915. godine, ¹¹² u vrijeme kada su frankovci, prema Bartulićevu izvješću, obnovili kontakt s vojnim krugovima od kojih su očekivali pomoć pri dolasku na vlast u Hrvatskoj. Okidač za vraćanje na protumađarsku politiku bili su istupi grofa Tisze u ugarskom Saboru, koji je zasjedao koncem travnja i u svibnju 1915. godine, a kojima je predsjednik ugarske vlade naznačio da nema namjeru ništa mijenjati u odnosu prema Hrvatskoj. U pozdravnom govoru ugarskom Saboru, održanom 26. travnja 1915. godine, grof Tisza osim ponovnog isticanja hrabrosti hrvatskih vojnika ni jednom riječju nije spomenuo Hrvatsku. Frankovci su, prema vlastitim riječima, očekivali da će Tisza govoriti o »pravednim, prirodnim i zakonitim težnjama hrvatskog naroda«, a u najmanju ruku da će Tiszinim govorom hrvatski narod »dobiti umirenje, da barem u buduću ne će biti presizanja u njegovo narodno biće«, no od svega Tisza je samo »po drugi put« spomenuo hrvatsko junaštvo, što po sudu frankovaca više nije moglo zadovoljiti hrvatski narod. ¹¹³

Nekoliko dana potom grof Tisza je u ugarskom Saboru izjavio da kolaboraciju srijemskih Srba sa srbijanskom vojskom, koja se dogodila u rujnu 1914. godine prilikom kratkotrajne srbijanske okupacije južnoga Srijema, ne drži masovnom pojavom, nego djelom manjeg broja srijemskih Srba. Potom je, prema frankovačkom sudu »skladno i gotovo naručeno«, ¹¹⁴ riječ uzeo član Koalicije, Guido

¹¹¹ F. MILOBAR, »Pravaštvo, unionizam i austrijanstvo II.«, *Hrvatska*, 18. ožujka 1915.

¹¹² Umjesto dotadašnje potpore mađarskim zahtjevima za potpunom državnom neovisnošću unutar Monarhije, frankovci su počeli kritizirati mađarske »megalomanske« težnje, »koje idu daleko preko današnjih državnopravnih odnošaja i naprama Cislajtiji i naprama Hrvatskoj«. »Nečednost ili manija veličine?«, *Hrvatska*, 30. travnja 1915.

¹¹³ »Razprave ugarskog sabora«, *Hrvatska*, 28. travnja 1915.

¹¹⁴ »Dvie izjave na ugarskom saboru«, *Hrvatska*, 5. svibnja 1915.

Hreljanović, koji je, hvaleći državničku mudrost grofa Tisze, izbjegao iznijeti bilo kakve kritike ugarskoj politici prema Hrvatskoj.¹¹⁵

Tim je govorima predsjednik ugarske vlade naznačio da neće ništa mijenjati u politici prema Hrvatskoj, nego da će se i nadalje oslanjati na tamošnje Srbe, odnosno na Hrvatsko-srpsku koaliciju. Osvrćući se na ovu činjenicu, frankovci su prenijeli stajalište dijela hrvatskih unionista, okupljenih oko osječke *Drave*, koji su pisali da je i njima nerazumljivo zašto se ugarska vlada »i nakon poznatih događaja koji terete Koaliciju«, u Hrvatskoj i nadalje oslanja na Hrvatsko-srpsku koaliciju, koja nema nikakvog uporišta u »patriotičkom dielu hrvatskog naroda«.¹¹⁶ Između redaka ove izjave dalo se pročitati razočaranje tog dijela hrvatskih unionista odlukom ugarske vlade da se u Hrvatskoj neće osloniti na frankovce kao predstavnike »patriotičkog« dijela hrvatske javnosti.

To razočaranje, koje je zabilježeno kod frankovaca i dijela unionista, ipak nije pokrenulo onakvu frankovačko-unionističku politiku kakva je navedena u spornom memorandumu. Iz njega proizlazi da su se frankovci tek nakon 28. svibnja 1915. godine, kada je vladar sazvao hrvatski Sabor, pomirili s njegovim sazivanjem, odlučivši da će se za vrijeme njegovog rada suzdržati od »svake kritike odnošaja u Hrvatskoj«, očekujući da će zauzvrat ishoditi audijenciju kod vladara, od koga će tražiti uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj. Prema pisanju njihovog tiska, frankovci su prihvaćali obnovu hrvatskog Sabora i prije njegovog službenog saziva. S druge strane, frankovci su se tijekom saborskog rada zaista odrekli kritike »odnošaja u Hrvatskoj«, ako se pod tim razumijeva odustajanje od taktike koju su u saborskom radu primijenili u srpnju 1914. godine kada su opstruirali saborski rad prozivajući Koaliciju da je kao ogranak velikosrpske propagande u Hrvatskoj suodgovorna za atentat na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda.¹¹⁷

Osvrćući se na glasine da bi hrvatski Sabor uskoro mogao biti sazvan, frankovci su već 22. svibnja 1915. godine pisali da, budući da koncem lipnja te godine ističe financijska nagodba između Hrvatske i Ugarske, podupiru težnje Koalicije za sazivom sabora. Frankovci se time nisu odrekli protunagodbenog stajališta, protiveći se da se postojeća financijska nagodba provizorno produlji u ugarskom i hrvatskom Saboru, umjesto čega su tražili da se to učini na ustavan, Nagodbom predviđen način, sastankom Kraljevinskih odbora ugarskog i hrvatskog Sabora, pri čemu bi hrvatska strana došla u priliku tražiti i financijsku neovisnost Hrvatske. Frankovačka potpora sazivu hrvatskog Sabora ipak nije bila bezuvjetna jer su frankovci naveli da neće prozivati Koaliciju za povezanost s

¹¹⁵ »Iz magjarskog sabora«, *Hrvatska*, 4. svibnja 1915. Kolike su bile razmjere ove kolaboracije pokazuje podatak da su hrvatske vlasti nakon oslobađanja Srijema raselile 24.000 Srba iz južnog Srijema, koje su smatrale nepouzdanim elementom. HDA, PrZV, kutija 877., dok. 6538.

¹¹⁶ »Naše domaće nevolje«, *Hrvatska*, 14. svibnja 1915.

¹¹⁷ Ovakvu je definiciju odustajanja od »kritike odnošaja u Hrvatskoj« dala Koalicija. *Stenografski zapisnici kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913.—1918., svezak VI., 1407.

velikoserpskom propagandom, ako im saborska većina, odnosno Koalicija, dade zadovoljštinu »u hatar časti i dostojanstva hrvatskog naroda i integriteta hrvatskih zemalja.«¹¹⁸

O kakvoj je zadovoljštini bilo riječ govori drugi članak, koji je predstavljao mišljenje neslužbenog dijela Stranke prava, koji se nije slagao s obnovom rada hrvatskog Sabora. U tom se članku ova zadovoljština, koju je Koalicija trebala dati hrvatskom narodu, tumačila kao izjava koju bi Koalicija trebala iznijeti na početku saborskog rada, a koja bi bila dostojna »vjernosti hrvatskog naroda naprama Previšnjoj dinastiji, zaslugama hrvatskog naroda u obranu spasa i cjelokupnosti monarkije, silnom krvi stečenih zasluga, koje iziskuju i zavređuju, da hrvatski narod napokon dobije ono, što ga po njegovim starim državnim pravima, nacionalnim, gospodarskim i kulturnim potrebama patri.« U nastavku ovog članka izražena je sumnja da je Koalicija kadra i voljna donijeti takvu izjavu te je opomenuto da, sudeći po njenom dotadašnjem radu, u kojem joj je mjerilo bio Beograd, ništa ne jamči da Koalicija neće iskoristiti sabornicu za iznošenje suprotne, protuhrvatske i protudinastičke izjave. Zbog toga je preporučeno raspust sabora u kojem je Koalicija imala većinu i saziv novog, »ali hrvatskog« sabora.¹¹⁹

Dakle jedan, dominantniji dio Stranke prava prihvaćao je mogućnost obnove rada hrvatskog Sabora i prije njegova sazivanja, ali pod uvjetom da Koalicija barem deklarativno prihvati pravaško nacionalno-političko stajalište. Pristajući na taj uvjet,¹²⁰ Koalicija je 14. lipnja 1915. godine, prvog dana zasjedanja hrvatskoga Sabora, donijela izjavu, u kojoj se isticao »neprekidni i stalni zahtjev hrvatskog naroda za narodnim ujedinjenjem u jedno jedinstveno svoje državno tijelo«, što je u izjavi između ostalog temeljeno i na samostalnom hrvatskom izboru Habsburgovaca za vladara iz 1527. godine te Hrvatskoj pragmatičkoj sankciji iz 1712. godine,¹²¹ političkim spomenicima, na kojima su svoj program temeljili pravaši. Time je ispunjen uvjet pod kojim su frankovci podržali nesmetan saborski rad, pa njihovo odustajanje od kritike »odnošaja u Hrvatskoj« ne dokazuje vjerodostojnost spornog memoranduma.

U isto je vrijeme drugi dio Stranke prava, kao i u srpnju 1914. godine, zahtijevao raspust sabora u kojem je Koalicija imala većinu i raspisivanje novih izbora, na kojima bi frankovci osvojili saborsku većinu. Ova činjenica svjedoči o tadašnjoj podijeljenosti unutar Stranke prava. O njoj svjedoče i tadašnje glasine, da se iz Stranke prava, »zbog nekih posljednjih događaja«, sprema istupiti njen

¹¹⁸ »Saziv hrvatskog sabora«, *Hrvatska*, 22. svibnja 1915.

¹¹⁹ »Još o sazivu hrvatskog sabora«, *Hrvatska*, 25. svibnja 1915.

¹²⁰ Tvrdnje da je takva izjava donesena na pritisak »državnopravnih« stranaka, Koalicija je odbijala, navodeći da je tu izjavu donijela samostalno. Aleksandar BADAJ, »Malo razjašnjenja«, *Hrvatski pokret*, 24. lipnja 1915. O tomu kako se Koalicija ubrzo, nakon prosvjeda Mađara, ogradila od te izjave vidi u: B. BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, 80-81.

¹²¹ »Hrvatski sabor«, *Hrvatska*, 14. lipnja 1915.

kršćansko-socijalni dio.¹²² Značajno je da se glasine o podijeljenosti unutar Stranke prava nisu javljale u drugoj polovici 1914. godine, u razdoblju kada je Stranka prava nesporno vodila intenzivnu akciju za uvođenje vojne uprave u Hrvatskoj, nego da su se ponovno javljale u kasnijem razdoblju i to zbog nezadovoljstva dijela frankovačkih kršćanskih socijala političkim težnjama frankovačkih prvaka da na vlast u Hrvatskoj privremeno dođu unutar okvira zacrtanih Nagodbom. Tako je u veljači 1917. godine dio kršćansko-socijalnog krila Stranke prava javno, u hrvatskom Saboru, izrazio neslaganje s porukom stranačkog čelnika Aleksandra Horvata, upućenom Mađarima, »da ideja mađarske države ne kolidira s načelima Stranke prava,« koja je bila uvod u onodobnu frankovačko-Rauchovu akciju za dolazak na vlast u Hrvatskoj.¹²³ Zato smatram da je i podijeljenost unutar Stranke prava, koja je zabilježena polovicom 1915. godine te koja je svoj izraz imala i u dvama različitim stajalištima Stranke prava prema obnovi rada hrvatskog Sabora, bila uzrokovana odbijanjem frankovačkih kršćanskih socijala da prihvate mogućnost privremenog dolaska Stranke prava na vlast u nagodbenim okvirima, što je podrazumijevalo i njihovo neprihvatanje obnove rada hrvatskog Sabora.

Zaključak

Neprijeporno je da je Stranka prava težila uvođenju vojne uprave u Hrvatskoj od početka rata do početka 1915. godine, kada je njihova akcija vladarevom intervencijom poražena. Neprijeporno je i da su frankovci od druge polovice 1915. godine vodili akciju kojom su uz pomoć vojnih krugova namjeravali sami doći na vlast u Hrvatskoj, unutar okvira zacrtanih Nagodbom, što je koncem te godine rezultiralo sastankom Aleksandra Horvata s generalom Hötendorfom, nakon čega su frankovci, prema pisanju mađarskog tiska, počeli tražiti kontakte s ugarskim državnim dužnosnicima. Vrhunac ove akcije bio je u ljeto 1917. godine, kada su frankovci pokušali iskoristiti pad Tiszine, a zatim i Skerleczeve vlade, kako bi u savezu s Pavlom Rauchom došli na vlast u Hrvatskoj.

Prijeporna je politika, koju je Stranka prava vodila u prvoj polovici i polovicom 1915. godine. Prema spornom izvješću Rudolfa Bartulića, frankovci su već u travnju 1915. godine u kontaktu s vojnim krugovima težili dolasku na vlast u Hrvatskoj. Prema spornom memorandumu iz lipnja 1915. godine, frankovci su u svibnju te godine nastavili voditi akciju za uvođenje vojne uprave.

Sudeći prema pisanju njihovog tiska, frankovci su početkom 1915. godine polagali nade u promjenu ugarske politike prema Hrvatskoj, pri čemu bi ugar-

¹²² »Domaće vijesti«, *Hrvatski pokret*, 2. lipnja 1915. Ovo su čelnici frankovačkih kršćanskih socijala ubrzo demantirali. »Zagreb, 4. lipnja«, *Hrvatska*, 4. lipnja 1915.

¹²³ I. KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, 771. Iso Kršnjavi je, prema informacijama koje mu je davao Aleksandar Horvat, o toj akciji pisao kao o taktici velikoaustrijskog kruga, kojem je dolazak frankovaca na vlast u okvirima Nagodbe bio šahovski potez u igri kojoj je krajnji cilj bio ukidanje dualizma i federalizacija Monarhije. *Isto*, 773.

ska strana podržala dolazak frankovaca na vlast u Hrvatskoj i njihov program ujedinjenja hrvatskih zemalja unutar zemalja ugarske krune, u državnu jedinicu koja bi bila ravnopravna Ugarskoj. Prema istom izvoru, te su nade raspršene koncem travnja 1915. godine.

Smatram da se propašću tih nada Stranka prava nije vraćala politici uvođenja vojne uprave u Hrvatskoj, koja je netom prije vladarevom intervencijom bila poražena, nego da se izostankom podrške ugarske vlade njihovom dolasku na vlast na temelju pravaškog programa ponovno okrenula vojnim krugovima, od kojih je ovaj put tražila pomoć pri dolasku na vlast u okviru Nagodbe i jamstva da će im nakon rata biti omogućeno aktivirati puni program. Uz Bartulićevo izvješće, u kojem se navodi da su frankovci koncem travnja 1915. godine od vojnih krugova tražili pomoć pri dolasku na vlast, u prilog ovoj tvrdnji govori nekoliko činjenica koje osporavaju vjerodostojnost spornog memoranduma iz lipnja 1915. godine, jedinog izvora koji navodi da su frankovci i polovicom 1915. godine težili uvođenju vojne uprave u Hrvatskoj.

U prvom redu u uvodu spornog memoranduma iznesena je neistina da su se frankovački prvaci Aleksandar Horvat i Ivo Frank uoči rata sastali s generalom Hötendorffom, koji ih je tom prilikom, između ostalog, navodno obavijestio o sigurnom izbijanju rata. Osim toga, iz spornog memoranduma proizlazi da su frankovci podržali obnovu rada hrvatskog Sabora tek nakon što je vladar 28. svibnja 1915. godine sazvaio taj Sabor, a da su dotle težili uvođenju vojne uprave, dakle raspustu Sabora. Međutim, iz frankovačkog je tiska vidljivo da je Stranka prava podržavala obnovu rada hrvatskog Sabora prije njegova saziva, što je vjerojatno utjecalo na zabilježeno nezadovoljstvo jednog dijela Stranke prava, koji se tomu protivio. Kasniji događaji upućuju na to da je uzrok nezadovoljstvu tog dijela frankovaca bio u njihovom neprihvatanju namjere frankovačkih prvaka da privremeno prihvate vlast u Hrvatskoj unutar nagodbenog okvira. Na koncu, iz spornog memoranduma proizlazi da su frankovci u srpnju 1915. godine, nakon svršetka saborskog rada, tijekom kojeg su privremeno obustavili akciju za uvođenje vojne uprave, namjeravali tu akciju ponovno pokrenuti. Međutim, frankovci su, prema zapisima Ise Kršnjavoga, već u kolovozu te godine izričito vodili akciju za dolazak na vlast u Hrvatskoj uz pomoć vojnih krugova.

Budući da se politika koju su frankovci vodili polovicom 1915. godine ne podudara s politikom koja je opisana u spornom memorandumu, taj memorandum smatram nevjerodostojnim izvorom.

M. Gabelica: *Između Scile i Haribde: političko djelovanje Stranke prava...*

Mislav Gabelica

Between Scylla and Charybdis: The Political Activity of the Party of Rights (Frankists) at the Beginning of World War I (from July 1914 to the End of 1915)

On the basis of original documents, memoirs and partisan press, the author has attempted to reconstruct the policies of the Party of Rights (Frankists) during the first year of World War I, with focus on the attitude of the party toward key factors in the monarchy, Hungarian government and the Greater Austrian circle, to whose concepts of the public legal organization of the monarchy it was diametrically opposed. While the Hungarian side supported the existing dualistic structure and favored a loose connection between the two parts of the monarchy, the Greater Austrian circle favored the abolition of dualism and the creation of a unified state. Within these concepts, the Frankists were looking for a way to achieve their national and political program.

